

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

“Azərbaycan ərzaq məhsullarının ekoloji təhlükəsizlik göstəricilərinin tətqiqi”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əsədullayev Anar Vüqar oğlu

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i. ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**
“ ___ ” _____ **20__ - cu il**

**“Azərbaycan ərzaq məhsullarının ekoloji təhlükəsizlik göstəricilərinin
tətqiqi”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060407 Menecment

İxtisaslaşma: İnnovasiya və lahiyələrin idarə olunması

Qrup: 220

Magistrant
Əsədullayev Anar Vüqar oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər
i.ü.f.d., b/m. Şamxalova Samirə Oqtay
qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri
i.ü.f.d., b/m. Şamxalova Samirə Oqtay qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi
oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2019

Environmental safety indicators of Azerbaijan food products

Summary

The actuality of the subject: Food safety plays a key role in the modern economy. Food safety has two meanings. One of these is the supply of essential nutrients to each country and the other is the non-contaminated (GMO) products which can have an adverse effect on the human body, such as environmental safety.

Purpose and objectives of the research: The main purpose of food security is to provide the population with the necessary, ecologically clean food products.

Research methods used: Data from primary sources were obtained, analyzed using the empirical research method.

Research information base: The information base of the research is based on the information base of the Azerbaijan State Statistical Committee, resources of the Food Security Committee, books and websites on food safety, strategic roadmap of the Republic of Azerbaijan.

Research restrictions: The lack of information on this area on the Internet portals, The State Statistical Committee does not renew the food security indices every year, and, finally, the old books on this area have created problems during the study.

Research results: Dissertation was studied in details, the materials used in the subject matter were used effectively, the issues were sufficiently covered.

Scientific-practical significance of the results: The market share of each product in the country's food sector was investigated during the dissertation work. The weaknesses of this sector are not investigated and the methods required for their solution are addressed.

Key words: *food safety, agro-industrial, import, agriculture*

İXTİSARLAR

GMO – Genetik Modifikasiya olunmuş Orqanizm

FAO – Food and Agriculture Organization

BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

BMTİP – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı

EFSA – European Food Safety Authority

AB – Avropa Birliyi

IFAD – International Fund for Agricultural Development

WFP – World Food Programme

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	7
I FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ YOLLARI	9
1.1. Müasir dövrdə ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı.....	9
1.2. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün görülən tədbirlər.....	15
II FƏSİL. EKOLOJİ TƏMİZ QIDA MƏHSULLARI, İNSAN ORQANİZMİNƏ TƏSİRİ VƏ EKOLOJİ TƏŞKİLATLAR.....	20
2.1. Azərbaycan və dünya ekoloji təşkilatları.....	20
2.2. İnsan orqanizmi üçün ziyanlı olan mikroorqanizmlərin qidaya bulaşması.....	27
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ƏN VACİB ASPEKTI OLAN KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ ONUN PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ YOLLARI.....	39
3.1. Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə bazarının inkişafı və problemlərin həlli yolları.....	39
3.2. İdxalı əvəz etmək potensialı olan kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları istehsalının artırılmasının təşviqi.....	48
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	61
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR.....	63
CƏDVƏLLƏRİN SIYAHISI.....	65

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Ərzaq təhlükəsizliyi indiki dövrdə hər bir dövlətin əsas diqqət mərkəzindədir. Kənd təsərrüfatı əhalini lazımi qida resursları ilə təmin etməkdən əlavə hər hansısa bir ölkənin büdcəsinin bir hissəsini təmin edir. Ərzaq təhlükəsizliyi problemi dedikdə iki mənə başa düşülür. Bunlardan biri hər bir ölkənin özü-özünü lazımi qida məhsulları ilə təmin etməsi, digəri isə əldə olunan məhsulların ekoloji təhlükəsizliyi yəni insan orqanizminə mənfi təsir göstərə biləcək qatqılsız məhsullardır. Əslində ərzaq təminatı sahəsində təhlükəsizlik ölkəyə qida məhsullarının idxalının tamamilə dayandırılmasına nail olmaq demək deyil. Bu, yanlış fikirdir. Yəni, dünyada mövcud olan heç bir ölkə özünü yerli istehsal hesabına ərzaqla yüzə-yüz təmin edə bilməz.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində hər bir dövlət müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Bunlara siyasi, iqtisadi səbəblərdən tutmuş strateji coğrafi mövqeyinə görə də demək olar. Ən əsası coğrafi yerləşdiyi yerdir ki, burada ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına yararsız torpaqları, səhrələşməni, su çatışmazlığını, iqlimi, relyefi və.s. misal göstərmək olar. Əlbəttə bütün bunlara qarşı siyasi tədbirlər aparılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas məqsədi əhalini zəruri, ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsulları ilə təmin etməkdir. Bəşəriyyət qarşısında ən qlobal problemlərdən biri qida təhlükəsizliyidir. Bu problemin həllində taxıl istehsalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsində o ölkənin ehtiyatları təhlükəsiz sayılır ki, ölkənin illik istehlakı üçün nəzərdə tutulmuş taxıldan 18-20%-dən artıq taxıl ehtiyatları olsun. Əsas məqsədi ölkənin qida təhlükəsizliyinin qazanılmasının 120%-ə çatmasını təmin etməkdir. Əsas vəzifələrdən biri yerli ərzaqların artırılması ilə ölkəyə idxalın azaldılmasıdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı Azərbaycanın kənd təsərrüfatı müəssisələri, predmeti isə problemlərin aşkarlanması və onların həlli yollarıdır.

Tədqiqatın metodları: Disertasiya işi hazırlanarkən induksiya-deduksiya, müsahibə, analiz, riyazi-statistik təhlil, müqaisəli yanaşmadan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Dövlət Statistika komitəsi, Azərbaycanın strateji yol xəritəsi, Azərbaycan Respublikasının qida təhlükəsizliyi agentliyi, Milli Elmlər Akademiyasının kitabxanası, dövri mətbuat, jurnallar və internet şəbəkəsində ərzaq təhlükəsizliyi haqqında resurslardan ibarətdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın işinin hazırlanmasında bir sıra məhdudiyyətlər olmuşdur. Bunlara Azərbaycan dilində ədəbiyyatların az olması, bu sferanın az tədqiq olunmasını, bu sahədə kitabların köhnəliyi və aidiyatı qurumların informasiya bazasını hər il yeniləməməsidir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Nəticələrin əhəmiyyəti, bu sahənin öyrənilməsi gələcəkdə baş verə biləcək problemlərin qarşısını almaq, kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək və ərzaq məhsullarının idxalını azaltmaqdır.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Tədqiqat işi Giriş, altı paragrafi əhatə edən üç Fəsil, Nəticə və Təkliflər, İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 65 səhifə təşkil edir.

I FƏSİL. MÜASİR DÖVÜRDƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ YOLLARI VƏ BUNLARIN İNSAN ORQANIZMİNƏ TƏSİRİ

1.1.Müasir dövrdə ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı

Ərzaq təhlükəsizliyi problemi dedikdə iki mənə başa düşülür. Bunlardan biri hər bir ölkənin özü-özünü lazımi qida məhsulları ilə təmin etməsi, digəri isə əldə olunan məhsulların ekoloji təhlükəsizliyi yəni insan orqanizminə mənfi təsir göstərə biləcək qatqılsız (GMO-suz) məhsullardır. Əslində qida təhlükəsizliyi sektorunda ölkəyə qida məhsullarının tam şəkildə idxal edilməsinin qarşısının alınmasına zəmanət vermir. Bu, yanlış düşüncədir. Yəni, dünyada mövcud olan heç bir ölkəsi yerli istehsal hesabına özünü ərzaqla yüzə-yüz təmin edə bilməz. Buna baxmayaraq Azərbaycan bu göstəriciyə daha yaxın olmalıdır. Səbəb isə hal-hazırda Azərbaycan dövlətinin müharibə şəraitində olmasıdır.

Bəşəriyyətin ən başlıca problemlərindən biri əhalinin ərzaqla təminatıdır. Bu problemin həllində taxıl istehsalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin ən əsas məqsədi onu xarici asılıqdan yəni idxaldan azad etməkdir. Bəzi məhsulların idxalından asılılığın azaldılması ilə idxal xərclərinin azaldılması və lazımi qida resursları ilə təmin edilmə səviyyəsinin yüksəldilməsi əsas vəzifələrdən biridir. Dünya təcrübəsində o ölkənin ehtiyatları təhlükəsiz sayılır, taxıl ehtiyatları ölkənin illik istehlakının 18-20% -ni təşkil etsin. Başqa sözlə, taxıl resursu, illik istehlaka əlavə olaraq, əhaliyə iki aydan çox müddətə ehtiyaclarını təmin etməyə imkan versin. Əsas məqsədi ölkənin qida təhlükəsizliyinin qazanılmasının 120%-ə çatmasını təmin etməkdir. Əsas vəzifələrdən biri yerli ərzaqların artırılması ilə ölkəyə idxalın azaldılmasıdır. (<https://rezonanss.com/>)

İqtisadi qanunlara əsasən, ölkədə istənilən ərzaq məhsullarının 25 faizindən çoxu xarici ölkələrdən gətirilərsə, onda ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində problemlər vardır. Cədvəl 1 dən görüldüyü kimi Azərbaycanda taxıl

sektorunda ixrac sıfır səviyyəsindədir. İdxal isə 25%-i üstələyir. Bir sözlə Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi problemi vardır.

Cədvəl 1: 2017-ci ildə Azərbaycanın icmal ərzaq balansı, bitkiçilik məhsulları üzrə, ton

	İlin əvvəlinə qalıq	İstehsal	İdxal	İxrac	İtkilər	İlin sonuna qalıq	İstifadələrin cəmi
Dənlilər üzrə cəmi	1 488 341	2808612	1427086	1	274 142	1191 575	5 724 039
buğda	1 025 631	1769574	1274434	-	242 532	829 824	4 069 639
arpa	349 813	792 182	46 814	-	30 203	247 761	1 188 809
qarğıdalı	111 363	235 669	97 666	-	592	111 626	444 698
vələmir	1 402	9 355	1 029	-	774	1 805	11 786
sair dənlilərin cəmi	132	1 832	7 143	1	41	559	9 107
Dənli paxlalar üzrə cəmi	6 849	30 743	10 991	35	458	8 640	48 583

Mənbə: (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi) https://www.stat.gov.az/source/food_balances/

Qida təhlükəsizliyinin hüquqi əsasları ölkənin konstitusiyasına əsaslanan milli qida müstəqilliyidir. Ölkənin milli qida suverenliyində ortaya çıxan istənilən bir fəvqəladə vəziyyətdə, fiziki imkanlara malik olma qabiliyyəti, qida üçün iqtisadi və sosial, ölkənin insanlara ərzaq ilə təmin etmək qabiliyyətini bildirir. Ərzaq Təhlükəsizliyi üzrə Roma Deklarasiyasında adekvat yemək hüququ və hər kəsin aclıqdan azad olmaq hüququ üçün təhlükəsiz və sağlam yeməklərdən istifadə etmək hüququ təmin etmək üçün hər hansı dövlətin vəzifəsini nəzərdə tutur. Qida təhlükəsizliyi dövlətin aqrə-iqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən biridir. Ümumiyyətlə, ideal dövlət milli ərzaq sisteminin vektorudur. Bu mənada ərzaq təhlükəsizliyi davam edən bir prosesdir. Eyni zamanda, aqrar siyasətin inkişaf prioritetləri və mexanizmləri tez-tez dəyişir.

İnsanların ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi bir sıra göstəricilərlə əsasən müəyyən edilir:

- Ərzağın iqtisadi cəhətdən əldə olunma imkanı insanların bütün sosial qrupların ehtiyaclarını ödəmək və yüksək keyfiyyətli qida məhsulları almaq imkanındır;
- İstehlak üçün təhlükəsiz ərzaq məhsullarının istifadəsi ərzağın eyni qidalandırıcı tərkib hissəsidir ki, bu da ictimai sağlamlığa zərər verəcək qida məhsullarının istehsalını, satışını və istehlakını maneə törədir. Bu amillər nəzərə alınmaqla, ərzaq siyasəti ölkənin və dövlət büdcəsinin əmək qabiliyyətinin artırılması və əhalinin satınalma potensialından daha çox asılı olan hərtərəfli tədbirlərin qəbul edilməsini tələb edir;
- Məhsulların fiziki əlçatanlığı yəni istehlak bazarında kifayət qədər təhlükəsiz və yüksək səviyyədə ərzaq məhsullarının mövcud olması ölkədə istənilən vaxta və hər hansı bir yerində əldə edilə bilməsi.

Qəbul olunmuş normaya əsasən əgər hər hansısa bir dövlət lazimi qida məhsullarının 80%-dən çoxunu ölkə daxilində istehsal edə bilirsə o ərzaq təhlükəsiz ölkə sayılır.

Ərzaq təhlükəsizliyində təmin ediməsində iki əsas amilə daha çox diqqət yetirilir. Ərzaq məhsulların qida bazarında olması və onlara nail olmaq üçün maliyyə resurslarının olması. Qida məhsullarının istehsalı və idxalı əlaqələrindən asılı olduğu zaman, maliyyə potensialı adambaşına düşən gəlir səviyyəsində dəyərləndirilir. Bunlardan biri olmadığı təqdirdə qida təhlükəsizliyinə zəmanət verilmir.

Milli təhlükəsizlik milli dəyərləri və həyat tərzlərini təhdid edən və xarici dövlətin maraqlarını təmin edən xarici və daxili səbəblərin tam və ya qismən aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bir sözlə, təhlükəsizlik dövlət, cəmiyyət, təbii və xarici təhlükələr üçün vacibdir. 20-ci əsrin ikinci yarısında milli təhlükəsizlik siyasəti ətraf mühitin mühafizəsi və iqtisadi istiqamətdə müəyyənləşdirilmişdir.

İqtisadi təhlükəsizlik - davamlı inkişaf və siyasi sabitlik şəraitində ölkənin inkişafına mane ola biləcək təhlükələrin yox edilməsi deməkdir. Yüksək ömür sürəti və davamlı iqtisadi artım dünya və hər hansı bir ölkədə cəmiyyətdə və sosial təzyiqlərdə azalmaya səbəb olur.

İqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsidir. İqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik alt sistemlərinə təsir göstərir. İqtisadi təhlükəsizlik əsas iqtisadi və siyasi problemlərin, eləcə də dövlət, cəmiyyət və əhalinin, eləcə də iqtisadi və maliyyə təzyiqinin və daxili dağıdıcı qüvvələrin təsirini azaldır.

İqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri arasında ərzaq təhlükəsizliyi göstəriciləri, əhalinin ömrü, dövlət borcu, işsizlik səviyyəsi, inflyasiya, büdcə kəsiri, iqtisadi artım, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya səviyyəsi, kölgə iqtisadiyyatının qızıl və valyuta ehtiyatları daxildir. Ən əhəmiyyətli qida təhlükəsizliyidir. Onun rolu insan mövcudluğunun əsasını təşkil edir. Çünki qida olmaması ölüm və aclıq üçün təməl qoyur. (http://unec.edu.az/application/uploads/2016/03/oruclu_shemsi.pdf)

Cəmiyyətin formalaşdığı gündən ərzaq təminatı problemi mövcut olmuşdur və cəmiyyətin inkişafı ilə öz xüsusiyyətlərini dəyişməyə başlamışdır. 20-ci əsrin ikinci yarısından başlayaraq ərzaq təhlükəsizliyi problemi ölkə iqtisadiyyatının əsas probleminə çevrilməyə başlamışdır. Ərzaq məhsulları lazimi dərəcədə istehsal olunmazsa, ərzaq çatışmazlığı ciddi sosial və siyasi bir problemə çevrilir. Konfliktlər, təbii fəlakətlər, ictimai qaydada radikal dəyişikliklər, ölkədəki iqtisadi böhranlar, əhalinin coğrafi mövqeyi və ərzaq istehsalında istehsal obyektlərinin əraziyə görə qeyriproporsional yerləşməsi, qida çatışmazlığı probleminin səbəbidir. Bu baxımdan dövlətin və bütün insanlığın qida və qidalanma təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ən mühüm problemlərdən biridir.

Ölkənin qida təhlükəsizliyi və milli qida müstəqilliyini təmin edən amillər vardır:

- iqtisadi ərzaq məhsuldarlığı;
- qida məhsuldarlığının səviyyəsi;
- ölkədə ərzaq istehsalı səviyyəsi;
- dövlət ərzaq ehtiyatları.
- orta aylıq gəlir və əmək haqqı;
- ölkə tərəfindən həssas qruplara verilən imtiyazlar və
- faydalar;

- əhalinin satın alma gücü və s.

Yaxın dövrdə bir problemə çevrilmiş ərzaq təhlükəsizliyi problemi Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa İnkişaf və Yenidənqurma Bankı və bir çox beynəlxalq təşkilatların sayəsində qlobal bir ölçü əldə etmişdir və təşkilatlar aktiv rol oynamağa başlamışlar. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) qida təhlükəsizliyi problemini həll etmək üçün qurulmuş bir təşkilatdır. Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının əsas məqsədi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının kənd təsərrüfatı məhsullarının və Birləşmiş Millətlərin hökumətlərarası təşkilatları üçün Birləşmiş Millətlər ilə əməkdaşlıq etmə mövzusunda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının kənd təsərrüfatı məhsullarının ortaq və yerli ərzini artırmaqdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı 1945-ci ildə yaranmışdır. Onun başlıca hədəflərindən biri inkişaf etməkdə olan ölkələrə balıqçılıq, kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı sahəsində kömək etməkdir. FAO inkişaf etmiş ölkələr istisna olmaqla digər ölkələrə qida tədarükünün tənzimlənməsi və təşkilinə maddi-mənəvi dəstək verir. FAO milli və beynəlxalq tədbirlərdə iştirak edir.

FAO-nun əsas nailiyyəti qlobal çölləşmə xəritəsini hazırlaması olmuşdur. FAO bu sahə üzrə indiyə kimi 50-dən çox lahiyə həyata keçirmişdir.

FAO-a aid olmayan ölkələr BMTİP-in əsas proqramlarında iştirak edirlər. FAO-nun baş qərargahı Roma şəhərində yerləşir. (<http://www.fao.org/home/ru/>)

Azərbaycan Respublikası Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı, 13 noyabr 2010-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Qərarı ilə Azərbaycanda qida təhlükəsizliyi ilə mübarizə etməyə qərar vermişdir. Azərbaycan Respublikası Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı, qida təhlükəsizliyi sistemini inkişaf etdirmək və kənd təsərrüfatı istehsal və emal sahəsində şəffaflığı artırmaq məqsədi ilə, Strateji Yol xəritəsi çərçivəsində alınacaq tədbirləri tətbiq etmək üzrə qurulmuş bir orqandır.

Beynəlxalq Qida Təşkilatı mütəxəssislərinə görə, dövlət qidaları Təhlükəsizliyin əsas göstəriciləri ölkədəki ümumi taxıl ehtiyatı miqdarıdır, bir sonrakı hasada davam edir və hər kəs üçün taxıl istehsal edir. Burada Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında daxili və xarici amillərdən asılı olmayan qida təhlükəsizliyi problemləri:

- Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici faktorlarından asılı olmayaraq, ərzaq təhlükəsizliyinin əsas problemləri:
- davamlı inkişafı təmin etmək üçün ölkənin qida məhsullarının əsas yerli ərzaq məhsulları;
- Ölkədə hər bir vətəndaşın rəasional istehlak səviyyəsinin müəyyən edilməsi. Aktiv və sağlam həyat tərzi üçün tələb olunan təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları və məhsullarına yüksək keyfiyyətli fiziki və iqtisadi çıxışı təmin etmək;
- Təbii fəvqəladə hallarda və daxili və xarici faktorları ortadan qaldıran digər fəvqəladə hallarda nizamlı qida möhkəmlətmələri ilə təhlükəsiz ərzaq və bəslənməyi azaltmaq və istehsal etmək;
- Qida istehlakı və təhlükəsizliyi.

Qida təhlükəsizliyi və qidalanma məsələləri aşağıdakı aspektlərdə təsnif edilir:

İdarəetmə bacarığı - ailənin və üzvlərinin yaxşı bəslənməsinə lazımi qida alması üçün lazımi dərəcədə resursların mövcudluğu. Resurslar ailənin hesabına bilik, bacarıq, kapital, həmçinin qiymət səviyyəsini ifadə edir. Ailə gəlirinə daha çox diqqət yetirilir.

Mövcudluq - ölkədə sağlamlıq, idxal, ərzaq, məhsullar və humanitar yardım üçün təhlükəsiz olan qida və keyfiyyətin istifadəsi üçün faydalıdır. Tüketim onun iki cəhəti: sosial-iqtisadi və bioloji. Qidalandırıcı və keyfiyyətə mövcudluğuna gəldikdə, ailə (ev təsərrüfatları) bu məhsulları istifadə etmək məqsədə uyğunluğunu seçir.

1.2. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün görünən tədbirlər

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hər bir ölkənin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Bu həm daxili həm də xarici təhdidləri aradan qaldırmaqla problemi həll edir. Qida təhlükəsizliyi nəzəriyyəsinin əsas məsələlərindən biri əhalinin qida problemlərinin həlləri üsulları və mexanizmləridir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün bir sıra mənbələrdə müxtəlif variantlar var, yəni həllər.

Beləliklə, qida təhlükəsinə səbəb olan amillər məhsulun istehsalının azalması, aqro-sənaye kompleksinin məhsuldarlığının azaldılması, məhsul ölkəyə idxalının artırılması və resursların düzgün bölüşdürülməməsi, əməliyyat və sığorta balansının olmamasıdır. Qida təhlükəsizliyini artıran yerli faktorlar fəlakətlərə daxildir. Həssas insanların sayının artması və cəmiyyətin inkişafı, kənd təsərrüfatı və nüvə stansiyalarının digər sektorları ilə yanaşı, ölkənin müxtəlif bölgələrindən və böyük şəhər sənaye mərkəzlərindən ərzaq idxalından asılı olan xarici amillər.

Ərzaq təhlükəsizliyinə təsir göstərən xarici amillərin siyahısı da aşağı keyfiyyətli, hətta sağlamlığa təhlükəli qida siyahısına daxildir Qida məhsullarının riskini müəyyən edən əsas amil əhalinin aşağı gəlirləri, yerli istehsalın qeyri-kafi olması və ərzaq təhlükəsizliyinə səbəb olan amillər dördüncü əsas qruplar.

- aşağı keyfiyyətli ərzaq;
- əhalinin əhəmiyyətli hissəsi üçün qida əldə etmək
- iqtisadi maneələr;
- idxalata görə yüksək səviyyəli ərzaq asılılığı.
- ərzaq məhsulları dedikdə bitkiçilik, heyvandarlıq, meşə təsərrüfatı, ovlanılan ovçuluq məhsulların emal olunması nəticəsində hazırlanan məhsul nəzərdə tutulur.
- ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin aşağı olmasının bir sıra səbəbləri vardır:
- zəif maddi-texniki bazası və yeyinti sənayesi müəssisələrinin kifayət qədər texniki avadanlıqlarla təhciz olunmaması;
- sanitariya və sənaye mədəniyyətinin olduqca aşağı səviyyədə olması;

- aşağı keyfiyyətli xammal və komponentlərin istifadəsi;
- iqtisadi idarəetmə orqanlarının tərkib hissəsi olan laboratoriya xidmətinin ləğv edilməsi ilə yanaşı, məhsulların keyfiyyətinin idarə edilməsi xərclərini azaltmaq istəyi, istehsal və sənaye nəzarətinin kəskin zəifləməsi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qida təhlükəsizliyi həm daxili, həm də xaricidir.

Bəzi xarici amillər ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinə təhlükə yaradır.

- onun coğrafi əlverişsiz mövqeyi səbəbindən qonşulardan asılılığı;
- ölkə daxilində istehsal olunan məhsulun ixraci zamanı onun qiymətinin dünya bazarı qiymətinə uyğun olmaması;
- ölkədə istehsal olunan məhsulların bir başa idxaldan asılılığı;
- xarici ölkələrlə, beynəlxalq təşkilatlarla ticarətin əlverişsiz şərtləri və bu sahədə beynəlxalq cəmiyyətin ayrı-seçkilik edilməsi, dövlət qida istehsalçılarının xarici investora köçürülməsi.

Ölkənin qida təhlükəsizliyinə təsir edən bir sıra səbəblər vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin kənd təsərrüfatının əsasında monopolizasiyası;
- ərzaq dispersiyası;
- torpaq və heyvandarlıq obyektləri;
- bazar liderliyinin təşkilati prinsipləri
- sənayenin azaldılması;
- istehsal edilən malların maliyyə vəziyyəti;
- istehlakçılar istehlakçılar üçün ərzaq itkiləri istehsal edir;
- bazar infrastrukturun və məhsulların istehsalının zəif inkişafı;
- uyğunlaşdırılmalıdır;
- minimum gəlir səviyyəsi;
- mövcud sənaye ərzağın köhnəlməsi, dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatına lazimi köməyin göstərilməməsi və korrupsiyanın inkişafı.

Yuxarıda qeyd olunanlar yoxsulluq göstəriciləridir.

Ölkə yoxsulluq səviyyəsini müəyyən etmək üçün 2 yerə bölünür. Gündəlik gəlir hər nəfərdə \$ 2, gündəlik gəliri isə 1 dollardan aşağı olan ölkələrdir.

Qida çatışmazlığı nəticəsində uzun müddətdir başlayan və böyük ərazilərdə böyük ölümlərə səbəb olan aclıq kütləvi bir hadisə kimi sosial problem kimi qiymətləndirilir.

Yoxsulluğun nəticələrindən biri olan aclıq özlüyündə iki yerə bölünür: bu mütləq və nisbi aclıqdır. Mütləq aclıq ehtiyacının, bədənin şəfa və inkişafı üçün lazımlı bəslənmə ehtiyaclarından az və ya bərabər olduğunu göstərir. Nisbi aclıqla, bu, insanın yaşaması üçün elementar qidanın qəbul edilə bilməməsidir. yəni kronik bir bəslənmə vəziyyətidir. Nəticə kimi cəsəd xəstəliklərlə mübarizə aparır və orta orta ömür indeksi azalır.

Ərzaq təhlükəsizliyinə təsir edən amillərdən biridə maldarlığı misal göstərmək olar. Tədqiqatçılar məhsulun kiloqramı, kalori və qramın qramı üçün neçə litr su sərf etdiyini hesablamışlar. Mal əti istehsalı zamanı ən çox su sərf olduğu ortaya çıxdı: bir kiloqram əti yetişdirmək üçün 15 min litr su lazımdır. Bir kiloqram donuz əti istehsalı üçün 6 min litr su, toyuq əti - 4,3 min litrə ehtiyacınız var. Bu fərq heyvan yemi ilə müəyyən edilir: inək bir kiloqram ət (donuz və toyuq ilə müqayisədə) yemək üçün daha çox yemə ehtiyacı var. Və artan yem üçün (silos, saman, yem) tez-tez suvarma tələb edir.

Bitki hasilatında istehlak edilən suyun miqdarı daha azdır. Bir kiloqram lobya yetişdirmək üçün 4 min litr su lazımdır, bir kiloqram soya - 2,1 min litr və bir kiloqram buğda yetişdirmək üçün 1 min litr su tələb olunur. 1 litr kartof yetişdirmək üçün 100 litr su və 1 kiloqram düyü - 4000 litr su sərf etmək lazımdır.

Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, maldarlığın sayını azaltmaqla insanlar yemə və suya qənaət etmiş olacaqlar. Bununla birlikdə, heyvandarlıq sektoru yaşıl yem bitkiləri üçün olduqca böyük otlaqları işğal edir. Araşdırmaya əsasən, heyvandarlıq təsərrüfatları dünyada təxminən 2 milyard hektar torpağın tutulmasını təmin edir, bunlardan təxminən 700 milyon hektar əkin sahəsi kimi istifadə edilə bilər.

Maldarlığın mənfi cəhətlərindən əlavə müsbət cəhətləridə vardır. Heyvandarlıq çox qlobal problemləri həll edir. Çoxlu kənd ərazilərində heyvandarlıq 500 milyondan çox insan üçün gəlir təmin edir. Bundan sonra məhsulun qalıqları və bir sıra yan məhsullar mal-qaranın istehlak etmədikləri zaman tez ətraf mühit məsələsi halına gələcəkdir.

Azərbaycanda ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ölkədə iqtisadi islahatların dərinləşməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafı və əhalinin qida ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün ayrı bir siyasət var.

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan kənd təsərrüfatı ağır zərbələrə məruz qalmışdır. Keçid dövrünün ilk dövründə, ümumi daxili məhsul 70% azaldı, yüksək inflyasiya real gəlirləri, xəzinənin tükənməsi və manatın dəyərsizləşməsini kəskin şəkildə dəyişirdi. Bütün söylənilənlər dörd amilin nəticəsidir. Birincisi, SSRİ ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi. İkincisi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi torpaqları və bir çox qaçqınları itirib. Üçüncüsü, dövlət büdcəsinin kəsinin emissiya maliyyələşdirilməsi makroiqtisadi sabitliyin pisləşməsinə gətirib çıxardı. Dördüncüsü, dünya qiymətlərinə keçidlə əlaqədar daxili bazarlarda çətinliklərin yaranması. Sovetin tərkibində olan dövlətlərin iqtisadiyyatı bir biri ilə aslı olduğunda ilk başlanğıcda yeni SSRİ dağıldıqdan sonra ölkələr çətinliklərlə üzləşmişdirlər. Kənd təsərrüfatında emal, hasilat ən zərər çəkmiş sahə idi. Çünki baxmayaraq ki, bir ölkə hər hansısa bir məhsulu istehsal edir, onun emalı digər ölkədə həyata keçirilirdi. Bu siyasət nəticəsində SSRİ tərkibində olan dövlətləri bir-birindən aslı vəziyyətə salmışdır. Buna görə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdə bir sıra aqrar islahatlar həyata keçirmişdir. Aqrar siyasətdə dövlətin əsas məqsədi kənd təsərrüfatını inkişaf etdirməklə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını və sənayenin kənd təsərrüfatı xammalına olan tələbatını ödəməkdir. Dövlətin aqrar siyasəti aşağıdakı istiqamətlərin həll olunmasına yönəldilir:

- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində sosial-iqtisadi tədbirlərin görülməsi;
- Azərbaycanda kənd təsərrüfatının sənayeyə inteqrasiyası;

- aqrar istehsalın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;
- məhsulun keyfiyyətinin artırılması, istehsalın və satışın inksafı və itkilərin təmamilə və ya qismən aradan qaldırılması;
- heyvandarlıqda və bitkiçilikdə məhsuldarlığın artırılması;
- kəndlərdə sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- taxılçılığın inksaf etdirilməsi.

Burada əsas məqsəd torpaq fondundan, su ehtiyatlarından, təbii-iqlim şəraitindən daha səmərəli istifadə edilməsini tələb edir.

(<https://modern.az/az/news/17948>)

II FƏSİL. EKOLOJİ TƏMİZ QIDA MƏHSULLARI, İNSAN ORQANİZMİNƏ TƏSİRİ VƏ EKOLOJİ TƏŞKİLATLAR

2.1. Azərbaycan və dünya ekoloji təşkilatları

Bütün dünyada istehlakçılar satın aldıkları və istehlak etdiyi qidaların təhlükəsiz və keyfiyyətli olduğunu gözləmək hüququna malikdirlər. Yaxşı, təhlükəsiz qidalar yaxşı bəslənmənin əsasını təşkil edir. İstehlakçı sağlamlığının təmin edilməsi ilə yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyi də kənd təsərrüfatı istehsalçılarının bazarlara çıxışı təmin etmək üçün vacibdir. Bu da iqtisadi inkişafa və yoxsulluğun azaldılmasına kömək edir.

Qida təhlükəsizliyi bizim müasir həyatımızın təməlidir və ərzaq təhlükəsizliyini təminatı üçün yüzlərlə təşkilat qurulmuşdur. Onlardan biri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Kənd Təsərrüfatı Təşkilatıdır.

Hökumətlərarası təşkilatların koordinasiyasında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının xüsusi bir təşkilatıdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün fərdi və kollektiv səylər göstərir. Başlıca vəzifələrdən biri inkişaf etməkdə olan ölkələrə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində kömək etməkdir. FAO inkişaf etmiş kapitalist ölkələr istisna olmaqla digər ölkələrə ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində tədqiqat və təşkilata maliyyə və mənəvi dəstək verir. FAO milli və beynəlxalq tədbirlərdə iştirak edir. FAO, qlobal bir torpaq xəritəsi hazırladı və Dünya Çölləşmə xəritəsi hazırlığına qatıldı. Hazırda FAO çölləşmə üzrə təxminən 50 layihə həyata keçirir. Bunlara "Desalinasiya Qiymətləndirilməsi və Xəritəçəkmə", "Qurudulmuş və yarım otlaq plitələrinin ətraf mühitin idarə edilməsi" və s. daxildir. Qeyri-FAO ölkələri BMTİP-nin əsas proqramlarında iştirak edirlər. Roma şəhərində FAO Mərkəzi yerləşir. (<http://www.fao.org/home/ru/>)

FAO -nun ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolu.

Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi fermada başlayan və boş-qab ilə bitən kompleks bir prosesdir. FAO qida istehsal zəncirinin bütün hissələrini nəzarət edən yeganə beynəlxalq təşkilatdır və bununla da ərzaq təhlükəsizliyinin qeyri-adi 360 dərəcə görünüşünü təmin edir. Dünya Sağlamlıq Təşkilatı ilə uzunmüddətli tərəfdaşlıq bu vizionu möhkəmləndirir. Əlavə mandatların köməyi ilə , FAO və Dünya Sağlamlıq Təşkilatı global ərzaq təhlükəsizliyini dəstəkləmək və istehlakçıların sağlamlığını qorumaq üçün geniş məsələləri əhatə edir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ümumilikdə ictimai səhiyyə sektoru ilə sıx əlaqələrə nəzarət edir və saxlayır və FAO ərzaq təhlükəsizliyi zənciri boyunca ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri ilə məşğul olur.

FAO-a üzv ölkələrə ərzaq təhlükəsizliyi məsələlərində kömək bu yollarla edilir:

Milli ərzaq tənzimləyici sistemlərini aşağıdakı vasitələrlə gücləndirmək:

- milli hakimiyyət orqanlarına faktiki məlumatlara əsaslanaraq stimullaşdırıcı və əlaqəli siyasətlərin inkişaf etdirilməsi;
- ərzaq qanunvericiliyinin nəzərdən keçirilməsi və yenilənməsinə kömək edən hökumət qurumlarına yardım;
- ərzaq təhlükəsinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək, nümunələri götürmək və analiz etmək, riskləri əlaqələndirmək və ərzaq təhlükəsizliyini idarə etmək üçün yoxlama aparmaq üçün institusional və fərdi bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Ekoloji təhlükəli ərzaqları minimum endirmək və ya təmamilə qarşısını almaq üçün Yerli ərzaq istehsalçıları ilə qida və yem istehsalında birlikdə işləmək;

- Mikrobioloji Risklərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Ekspertlər Şurası (SSEOMR) və qalıq qidalanma pestisidləri (OSEOP) Qida üzrə Aşqarlar üzrə Ekspert Komitəsi (JECFA) vasitəsilə üzv ölkələrə və Komissiyaya müstəqil, geniş elmi məsləhət verin;
- Qida emal zəncirində ərzaq tənzimləmə məsələlərinə dair məlumatların yayılması;

- Bu sektoru nano texnologiyalarla və mikroorqanizmlərə dayanıqlı preparatlarla təmin etmək;
- Ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsini dəstəkləmək üçün müvafiq platformalar, verilənlər bazaları və vasitələr vasitəsilə məlumat əldə etmək imkanı. Yəni informasiyaya giriş imkanlarını asanlaşdırmaq;
- Qida Təhlükəsizliyi Təcili Qoruma Sistemi (EMPRES - Qida Təhlükəsizliyi) və ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı fəvqəladə hallar zamanı məlumatların sürətli mübadiləsi vasitəsilə Gələcəkdə Qida Təhlükəsizliyi Səlahiyyətli Şəbəkələri (INFOSAN) –nin yaradılması və.s

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı son 22 ildə Azərbaycanla əməkdaşlıq edir və balıqçılıq, kənd təsərrüfatı, ərzaq təhlükəsizliyi, heyvandarlıq, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq daxil olmaqla kənd təsərrüfatı sahələrində milli inkişaf prioritetlərinə dəstək verməyə davam edir. Bu məqsədlə FAO bir sıra layihələr və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılması, kənd təsərrüfatı islahatının təşviq edilməsi və ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həlli üçün təcili tədbirlər görmüşdür. Azərbaycanla əməkdaşlıq yaxın vaxtlarda hökumətə kənd təsərrüfatı, ekoloji siyasət və qanunvericilik sahəsində yardım göstərmişdir. Bundan əlavə, FAO Azərbaycan hökumətini balıqçılıq və balıqçılıq fəaliyyətlərində, kiçik fermerlərə yüksək keyfiyyətli toxum çatdırılmasına, süd sənayesində heyvandarlıq və suvarma sahəsində səmərəli kənd təsərrüfatı təcrübəsinə yönəldib. Bundan əlavə, FAO-nun transsərhəd heyvan xəstəlikləri və akasiya nəzarətini idarə etmək bacarığı fəvqəladə hazırlıq və reaksiyalar ilə bağlı ola bilər. FAO-nun Azərbaycandakı fəaliyyəti Budapeştdə (Macarıstan) FAO Regional Ofisində müzakirə olunur. FAO-nun Azərbaycandakı ofisi 2007-ci ilin avqust ayında təşkilatın mərkəzləşdirilməsi prosesində açılmışdır. Ölkəmizdə FAO-nun fəaliyyətinin əsas məqsədi kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı ehtiyaclarını hökumətə və Azərbaycan xalqına təmin etməkdir. Azərbaycan hökuməti təşkilatın milli layihələrini maliyyələşdirmək üçün FAO-nun resurs tərəfdaşı olmaq niyyətindədir və FAO regional və qlobal layihələrdə

potensial donor olmağa hazırdır. Bu ehtiyatlar və təcrübə ilə Azərbaycan Respublikası Avropa və Mərkəzi Asiyada Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişafının hədəflərinə nail olmaqda mühüm töhfə verəcəkdir. Bundan əlavə, FAO-nun Azərbaycandakı ofisinin 2007-ci ildən etibarən mövqeyi artmışdır və FAO-nun Azərbaycandakı ofisi 2015-ci ildə qurulmuşdur. Azərbaycan hökuməti ilə FAO arasında tərəfdaşlıq proqramını qəbul etmək üçün razılıq əldə edilmişdir. Tərəfdaşlıq Proqramı Azərbaycanın artan milli potensialını, habelə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən siyasət planlaşdırma prosesini və Azərbaycanın daha geniş ölkəyə çevrilməsini əks etdirir. Azərbaycan və FAO bu proqramda tərəfdaşlardır və milli prioritetlər, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı və kənd yerləri ilə əlaqəli digər qruplar ilə əməkdaşlıq edirlər. (http://unazerbaijan.org/az/un_agencies/)

Avropa Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı (EFSA, European Food Safety Authority), Avropa İttifaqı ölkələrinin ərzaq sənayesində maraqlarını təmsil edən bir təşkilat sahəsidir sahəsi. EFSA ərzaq təhlükəsizliyi və yem təhlükəsizliyi ilə bağlı Avropa Birliyinin (AB) risk qiymətləndirməsinin əsas təməlidir. Hökumət orqanları ilə sıx əməkdaşlıqda və maraqlı tərəflərlə açıq məsləhətləşmələrdə EFSA mövcud və yaranmış risklərin müstəqil elmi qiymətləndirilməsini aparır. (www.efsa.europa.eu)

Agentlik maliyyə fəaliyyəti Avropa Birliyi büdcəsinə daxil edilmiş müstəqil bir təşkilatdır. Agentlik Avropa Komissiyasından və Avropa Parlamentindən, Avropa birliyinə üzv dövlətlərindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir. Agentlik, 1990-cı illərin sonlarında bir sıra qida təhlükəsizliyi böhranından sonra, Brüsseldə 2002-ci ilin yanvarında təsis edilib. Bütün ərzaq istehsal zənciri ilə sıx əlaqədə olan risklərə elmi bir yanaşma ilə müstəqil bir ictimaiyyət kimi yaradılıb və qida məhsulları və onların istehsalı sahəsindəki tədqiqat və sınaqlara əsaslanır. EFSA Avropa Ərzaq Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sistemi çərçivəsində Avropa İttifaqının qida təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq, istehlakçıların yüksək səviyyədə qorunmasını təmin etmək və AB-də ərzaq təhlükəsizliyinə olan güvənliyi artırmaq üçün

yaradılmışdır. Risk üzrə ekspert kimi, EFSA Avropa İttifaqı, Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı üzvlərinin maraqlarını nəzərə alaraq, Avropa İttifaqının istehlakçı sağlamlığının, qida və yem təhlükəsizliyinin qorunmasını təmin etmək üçün effektiv və vaxtında qəbul edilmiş qərarların qəbul edilməsində elmi qiymətləndirmə və məsləhətləşmələr aparır. Agentliyin tərkibinə aşağıdakılar daxildir: ərzaq və yem təhlükəsizliyi, heyvan sağlamlığı və rifahı, bitki mühafizəsi, AB qanunvericiliyinə aid bəslənmə ilə bağlı elmi məsləhət. (<http://www.efsa.europa.eu>)

Bu təşəbbüslərin birincisi məlumatların toplanması və təhlilinə aiddir. Məlumat toplamaq və təhlil etmək qabiliyyəti əsas məsələdir. Agentlik ərzaq zəhərlənməsi və yeyinti xəstəliyi barədə hesabatları mütəmadi olaraq dərc etdirir. EFSA istehlakçıları ilə yeməkləri və onlar üçün nə qədər təhlükəsiz olduğu barədə məlumat verir. Alınan məlumatlar əsasında EFSA özü üçün pəhriz bəslənməsinin yaxşılaşdırılmasında elmi məqsədlər qoyur.

İkinci təşəbbüs Avropa İttifaqında meydana çıxan risklərin müəyyənləşdirilməsinə aiddir. Avropa Avropa Birliyində ərzaq təhlükəsizliyinə təsir göstərməmişdən əvvəl ərzaq təhlükəsizliyi üçün təhlükə yarananlara cavab verməli, onları müəyyənləşdirməlidir və riskləri qiymətləndirməlidir. Agentliyə Avropa İttifaqına ticarətin, iqlim dəyişikliyinə və ya texnoloji yeniliklərin ortaya çıxmasından yaranan ortaya çıxan və ya yenidən yaranan riskləri təyin etmək vəzifəsi verilir.

Global Nest ətraf mühitin bütün elmi və texnoloji aspektləri ilə yanaşı davamlı inkişafa yönəlmiş metodların tətbiqi ilə məşğul olan alimlərin, texnoloqların, mühəndislərin və digər maraqlı qrupların beynəlxalq birliyidir. Təşkilatın əsas məqsədi ekoloji cəhətdən səmərəli texnologiyalar və siyasətlərin tətbiqi yolu ilə həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ən müasir üsullarla məlumatın yayılmasının dəstəklənməsi və təbliğ olunmasıdır. (uk.wikipedia.org/wiki/global)

Avropa Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı bir çox avropa ölkələrində müxtəlif adlarla mövcud orqanları vardır.

Cədvəl 2: Milli qida təhlükəsizliyi orqanları EFSA koordinatorları şəbəkəsi

Estoniya	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi - Qida Təhlükəsizliyi İdarəsi
Finlandiya	Finlandiya Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı
Fransa	Qida, Ətraf Mühit və İş Sağlamlığı Təhlükəsizliyi Agentliyi (ANSES)
Almaniya	Federal Risklərin Qiymətləndirilməsi İnstitutu
Yunanıstan	Yunanıstan Qida Təşkilatı
Macarıstan	Qida Təhlükəsizliyi Riskinin Qiymətləndirilməsi üzrə Macarıstan Milli Qida Zənciri Təhlükəsizlik İdarəsi
İslandiya	İslandiya Qida və Baytarlıq Təşkilatı
İrlandiya	İrlandiya Ərzaq Təhlükəsizliyi Təşkilatı
Estoniya	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi - Qida Təhlükəsizliyi İdarəsi
Finlandiya	Finlandiya Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı
Fransa	Qida, Ətraf Mühit və İş Sağlamlığı Təhlükəsizliyi Agentliyi (ANSES)
Almaniya	Federal Risklərin Qiymətləndirilməsi İnstitutu
Yunanıstan	Yunanıstan Qida Təşkilatı
Macarıstan	Qida Təhlükəsizliyi Riskinin Qiymətləndirilməsi üzrə Macarıstan Milli Qida Zənciri Təhlükəsizlik İdarəsi
İslandiya	İslandiya Qida və Baytarlıq Təşkilatı
İrlandiya	İrlandiya Ərzaq Təhlükəsizliyi Təşkilatı
İtaliya	İtaliya Istituto Superiore di Sanità
Latviya	Latviya Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu, Heyvan Sağlamlığı və Ətraf Mühiti
Litva	Dövlət Qida və Baytarlıq Xidmət
Lüksemburq	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi
Malta	Malta Rəqabət və İstehlakçılarla Mübarizə İdarəsi
Hollandiya	Qida və İstehlak Məhsul Təhlükəsizliyi Təşkilatı
Norveç	Ətraf Mühit və Ərzaq üzrə Norveç Elmi Komitəsi
Polşa	Baş Sanitar Müfəttişliyi
Portuqaliya	İqtisadi və Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı
Rumıniya	Milli Sanitar Baytarlıq və Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı
Slovakiya	Kənd Təsərrüfatı və Kənd İnkişaf Nazirliyi
Böyük Britaniya	Qida Standartları Agentliyi
İspaniya	İstehlakçı İşləri İspan Agentliyi, Qida Təhlükəsizliyi

Mənbə: (Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, [az.wikipedia.org/wiki/ Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi](http://az.wikipedia.org/wiki/Qida_Təhlükəsizliyi_Agentliyi))

Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı İnkişafı Fondu (IFAD) kənd təsərrüfatının ümumi problemləri üçün beynəlxalq fondur və yoxsul kənd sakinlərinə yardım edir. Təşkilat, 1974 Dünya Qida Konfransında razılaşmalar nəticəsində meydana gəldi. IFAD-ın əsas məqsədi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluğun aradan

qaldırılmasıdır. Dünya kasıblarının 75% -i bu ölkələrin kəndlərində yaşayır, lakin dünya ictimaiyyətinin dəstəyinə ayrılan vəsaitlərin yalnız 4% -i rəsmi olaraq kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına yönəldilir. (<https://www.ifad.org/en/>)

Dünya Qida Proqramı (WFP) dünyanın ən böyük humanitar təşkilatıdır və hər il təxminən 4 milyon ton qida təmin edir. WFP 1963-cü ildə BMT sistemində ərzaq yardımını agentliyi kimi yaradılıb. O, aclıq və yoxsulluqla mübarizə apararaq inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsullara kömək etməklə vəzifələndirilir. İqtisadi və sosial inkişafı təşviq etmək üçün qida yardımını istifadə edir. (<https://ru.wikipedia.org/wiki>)

Qidalanma üzrə Qlobal Kampaniya dünyada qidalanma xəstəliyindən əziyyət çəkən 300 milyon uşaq üçün bəslənmə və təhsil verməkdir. Fövqəladə hallar zamanı WFP hərbi əməliyyatların, təbii və texnogen fəlakətlərin qurbanlarının həyatını dəstəkləmək üçün təcili yardım göstərir.

Dünya Qida Proqramı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qurumları, digər beynəlxalq təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyəti qrupları ilə üç əsas sahədə əməkdaşlığı gücləndirmək üçün çalışır:

- humanitar yardım və inkişaf məsələləri üzrə aparıcı idarələrarası koordinasiya qurumlarında müxtəlif qlobal, regional və ölkə səviyyəsində qruplarda iştirak etmək;
- BMT-nin sistemində tərəfdaşlarla və qeyri-hökumət təşkilatlarının inkişaf məqsədlərinə və beş WFP-nin strateji hədəflərinə nail olmaq üçün ümumi töhfəsini artırmaq üçün əməliyyat və səy göstərmə fəaliyyətlərində əməkdaşlıq etmək;
- böyük beynəlxalq konfranslarda və yığıncaqlarda aclıqdan və həssas qruplardan ibarət olan insanların maraqlarını qoruyur.

BMT-nin agentlikləri və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıqda və tərəfdaşlıqda WFP qaçqınların və qida, təcili yardım, bəslənmə, HIV / AİDS müalicəsi və təhsilə ehtiyacı olan digər şəxslərin ehtiyaclarına cavab verməyə yönəlmişdir.

2.2. İnsan orqanizmi üçün ziyanlı olan mikroorqanizmlərin qidaya bulaşması

Ekoloji təmiz qidalar indiki dövrdə hər bir insanın sağlamlığı üçün əsas qrantdır. Bu qidaların insan orqanizmi üçün xeyrini hamı bilsədə hər kəs onları gündəlik ratsionuna qoşmurlar. "Yaxşı yemək ən yaxşı dərman". Ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq bədəninizi qoruyur və sağlamlığı yaxşılaşdırır, həyat keyfiyyətini artırır. Ekoloji standartlara uyğun olan ərzaq məhsulları standart məhsullarda zərərli maddələrin miqdarını əks etdirən məhsullar hesab olunur. Təmiz ərzaqlarda əlavə mineral maddələr, pestisidlər və digər texnoloji təsirlərsiz təmiz ərazilərdə yetişdirilən xammal və təbii xammallardan ibarət olan müasir standartlar və texnologiyalar əsasında hazırlana bilər.

Ekoloji standartlara uyğun olan ərzaq məhsulları bir sıra tələblərə cavab verməlidir:

- Birincisi, istehsal proseslərinin ekoloji standartlara cavab verdiyi mühit;
- İkincisi, hazır məhsullarda heyvandarlıq, balıqçılıq, quşçuluq istehsalı və xammal emalı sanitariya standartlarına cavab verməli və üzvi məhsullara cavab verməlidir.

Ekoloji təmiz məhsulların xüsusiyyətləri

Bəzi lüğətlərdə "təmiz" sözünün mənası tərkibində heç bir kənar qatqılsız mənasındadır. Bundan belə nəticəyə gəlmək olarki, ekoloji təmiz məhsul heç bir kənar qatqılsız olmayan (bu halda qidaya insan tərəfindən çirkləndirilmiş mühitdən, qablaşdırılma zamanı və isteldal zamanı qidaya bulaşan maddələr) məhsullardır. Sözsüz ki, danışdığımız bu maddələr insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Heç kimə sir deyilki ekoloji problemlər müasir dövrün əsas problemlərindən biridir. Xüsusilə belə dövrdə hamı məhsulun ekoloji təmiz olmasını istəyir. İlk növbədə bu qida məhsullarına aiddir. Lakin ekoloji təmiz qida məhsulları özündə böyük aspektlər təşkil edir. Ətraf mühit standartlarına ciddi uyğun olaraq istehsal edilən məhsul mütləq "sağlam qida" konsepsiyasına düşür.

Müxtəlif ərzaq məhsullarının qidalanma dəyəri qida məhsullarından asılı olaraq dəyişir. Qidalanma sağlamlığı yalnız bəslənmə nisbətində gözlənilə bilər

və əgər olmasa, bədənə təsir edə bilər. Bu müddəə xəstəlik dövründə bəzi qidaları diyetə məhdudlaşdırır, amma klinik bəslənməsində təsirli olur. Bütün insan ehtiyaclarını təhlükə altına alan məhsul yoxdur.

Bütün təbii resurslar kimi istehlak məhsullarının sayı məhduddur: əsasən tərəvəz, qoz-fındıq, zəncəfil, meyvə, bal və s. Əksər xammal məhsullar emaldan sonra istehlak olunur: kolbasa, şirniyyat, müxtəlif yeməklər, süd məhsulları və s.

Süni məhsullardan perspektiv istifadə. Bu məhsullar təbii mənşəli zülallar və digər qida maddələrinə əsasən əldə edilir. Süni məhsullarda kimyəvi tərkibi tənzimləməklə xüsusi terapevtik qida məhsulları yaratmaq mümkündür.

Məhsulların orqanoleptik xüsusiyyətləri - görünüş, toxum, rəng, qoxu, dad - onların keyfiyyətinin əhəmiyyətli göstəriciləridir. Bu məhsulun orqanoleptik xüsusiyyətlərindəki dəyişiklik ümumiyyətlə onların bioloji dəyərlərində (vitaminlər, əsas yağ turşuları və s. tərkibində azalma) və proteinlərin parçalanması qidada orqanizm üçün zərərli maddələrin toplanılmasına gətirib çıxarda bilər. Kiflənmiş ərzaqlar xüsusi ilə təhlükəlidir çünki belə şəraitdə zərərli bakteriyalar sürətli dərəcədə məhsulun üzərində çoxalır.

Ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların təsnifatı.

Üzvi məhsullar xüsusi qaydada təsnif edilir və ümumi xüsusiyyətlərə və istifadəyə görə qruplara bölünür:

- 1) ət və ət məhsulları;
- 2) balıq, balıq məhsulları və dəniz məhsulları;
- 3) yumurta və yumurta məhsulları;
- 4) süd və süd məhsulları;
- 5) taxıl və makaron;
- 6) tərəvəz, meyvə (meyvə, meyvə, qoz-fındıq) və təzə və emal olunmuş göbələklər;
- 7) un, çörək və çörək məhsulları, kəpək;
- 8) konservləşdirilmiş qida və konsentrat;
- 9) mineral suları.

10) yeməli yağlar;

11) tatlar (çay, qəhvə, ədviyyat, ədviyyat, yemək);

12) şəkər və onun əvəzediciləri, bal, qənnadı məmulatları;

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin ən vacib məsələlərindən biri ekoloji cəhətdən səmərəli məhsulların istehsalıdır. Ekoloji cəhətdən təmiz məhsulun parametrləri 3-ə bərabərdir.

1) ətraf mühit üçün xammal;

2) ekoloji cəhətdən səmərəli maddələr;

3) texnoloji proses.

Ekoloji təmiz xammal. Burada fermada funqisidlər, herbisidlər, həşəratlar və mineral gübrələr istifadə edilmir. Burada tələyə, ultrasəs və s. Fiziki üsullar istifadə olunur. Bir çox aqrotexniki əməliyyatlar bitkilərə və ya torpağa zərər vermədən əllə aparılır.

Ekoloji cəhətdən səmərəli maddələr. Hal-hazırda, xammalın yanaşı, kompleks tərkibi istehsal edə bilməyən müxtəlif maddələr də vardır. Bunlara konservantlar, konservantlar, aşqarlar daxildir. Ekoloji cəhətdən səmərəli maddələr təmiz maddələrdən əldə edilir, yəni sintetik materiallar qrantlar üçün istifadə edilmir, lakin ekoloji cəhətdən səmərəli maddələr də bəzi çatışmazlıqlara malikdir. Beləliklə, bu məhsullar daha sürətli, təbii boyalar istilik üçün daha az həssas, pis rəng xüsusiyyətləri və bahalı istehsal.

Texnoloji proses. Bu proses zamanı orqanik təmiz xammal radiasiyaya məruz qalma, deodorizasiya, kimyəvi təmizləmə, hidrogenləşdirmə və bədəndə əsas qida maddələrinin istehsalına aid fizioloji üsullarla ciddi şəkildə qadağandır. Bundan əlavə, məhsulun süni tatlandırılması, aromatik maddələrin istifadəsi, mineralizasiya və məhsulun zənginləşdirilməsi, konservantlardan istifadəsi və genetik cəhətdən dəyişdirilmiş maddələrin istifadəsi qadağandır. Göründüyü kimi ekoloji təmiz məhsullar kifayət qədər ləng və baha başa gələn prosesdir və daim artan əhalinin tələbatını bu tip məhsullarla ödəmək qeyri mümkündür. Belə olduqda əhalinin artan tələbatını ödəmək, məhsulu daha dözümlü etmək üçün

GMO-dan (genetik modifikasiya olunmuş) mehsullardan geniş istifadə olunur. Texnologiyaların inkişaf etməsinə baxmayaraq hələdə GMO cəmiyyət arasında bir mənalı qarşılanmır. Bəs görəsən həqiqətənmi GMO bu qədər ziyanlı və qorxuducu bir şeydir?

Əslində GMO hər hansısa bir ərzağın gen səviyyəsində xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsidir. GMO-lar artıq həyatımız ayrılmaz hissəsidir. Çünki istifadə etdiyiz dərmanların hamsı demək olarki bu üsulla hazırlanır. Tanınmış tütün də ilk dəfə bu yolla alınmışdır. GMO-nun müsbət və mənfi tərəfləri vardır. (https://en.wikipedia.org/wiki/Genetically_modified_organism)

GMO-nun müsbət cəhətləri.

1) Ən başlıca müsbət cəhəti genetik dəyişikliklə hər hansısa məhsula insan orqanizmi üçün faydalı olan maddələri yerləşdirməkdir. Məsələn- müasir uşaqlarda laktaferin fermentinin böyük çatışmazlığı vardır ki bu fermentlər orqanizmi gastroenteritdən qoruyur və yalnız ana südündə var. Genetika mütəxəssisləri xüsusi keçi növü əldə etmişdirlər ki, bu keçinin südü ana südü ilə eyni olan fermentləri daşıyır.

2) Agro-sənaye kompleksinin gücləndirilməsi. Fermerlər bitki yetişdirilməsini sürətləndirmək üçün yenilikçi materiallardan istifadə edirlər. Bunu sayəsində məhsullar daha dözümlü olurlarki onları uzaq məsafələrə ixrac etmək mümkün olur. Həmdə nəzərə alsaq ki, populyasiyanın artması və əkinə yararlı torpaq sahələrinin azalmasında GMO yeganə çıxış yolu kimi görünür.

3) Təkmilləşdirilmiş nəzarət. Bir sıra ölkələrin qanunvericiliyinə görə, genetik cəhətdən dəyişdirilmiş məhsullar adi məhsullara nisbətən daha ciddi seçmə və keyfiyyət göstəricilərindən keçirməlidir. Buna görə hər hansı bir uyğunsuzluq və zərərli təsir dərhal istisna edilir. Bu cür nəzarət bəzən nitratlar, kimyəvi gübrələr və digər faydalı olmayan maddələr ilə dolu adi məhsullara da ehtiyac duyulur.

Yuxarıda göstərdiyimiz müsbət cəhətlərlə yanaşı mənfi cəhətləridə vardır.

GMO-nun mənfi xüsusiyyətləri.

1) Gözlənilməz fəsadlar. Artıq sübut olunub ki, GMO-lar insan orqanizmi üçün siyansızdır. Amma hələdə bu məhsulların hamilə qadınların qəbulu zamanı gələcək uşaqlarına təsiri ola bilər və ya yox sualına tam cavab verilməmişdir. Yəni böyük insanlar üçün zərərsiz olan bir şey körpələrə necə təsir göstərəcəyi bilinmir. Naməlumluğun əsas səbəb də bir çox insanın uşaqlarını bu cür məhsullardan uzaq tutmasıdır.

2) Qeyri-qanuni istehsal artımı riski. GMO məhsullarının istehsalına icazə verilsədə bir çox ölkələrdə onun yayılması qadağandır. Buna baxmayaraq kölgə iqtisadiyyatı mövcuddur ki, bu məhsulları lazımı qaydada istehsal etməyib satmalarıdır.

3) Ekoloji zərər. Alimlər qeyd edirlər ki, GMO bitkiləri yetişdirilməsi zamanı istifadə olunan maddələr torpağa mənfi təsir göstərir. Lazımı tədbirlər görülmərsə yəni torpağın yuyulması (təmizlənməsi) prosesi baş vermərsə torpaq yararsız hala gələ bilər. Əslində, genetik cəhətdən dəyişdirilmiş məhsullarda qorxunc və naməlum bir şey yoxdur. Bunun nə olduğunu və necə istifadə edəcəyini anlamaq vacibdir. Əslində, GMO'ların böyük bir gələcəyi var.

Müasir dövrdə insan oğlunun yaşamaq üçün lazım olan məhsulların tullantıları havanı, suyu və torpağı çirkləndirir. Bütün səylərə baxmayaraq ekoloji gərginliyi aradan qaldırmaq olmur, yalnız bu prosesi ləngitmək olur. Belə bir şəraitdə insanlar daha çox sağlamlıqları barədə düşünməyə başlayırlar. Ərzaq bazarında bu gün "sağlam qida" mövzusunda bir çox təklif var. Hər cür həbdən, tozlardan (diyet əlavələrindən) başlayaraq optimal şəkildə seçilmiş pəhriz məhsullarına qədər seçimlər mövcuddur. Ancaq, onların hansı birinin həqiqətən faydalı və ən təsirli olduğu sualına, bir sadə səbəbə görə heç kim cavab verə bilməz: dünyada nə qədər insan varsa, bir o qədər də bunların insan orqanizminə müxtəlif cür təsir edə biləcək variantları vardır.

Bəs insan sağlamlıq problemini bir dəfəlik həll edə biləcək ərzaq məhsulları mövcuddurmu? Bəli mövcuddur və cavabı çox asandır. Bunun üçün qida məhsulları

ekoloji təmiz şəraitlərdə yetişdirmək və onları qablaşdırarkən ekoloji təmiz metodlardan istifadə etmək lazımdır.

Bəs nəyə görə yalnız bu variant problemin yeganə həlli kimi qəbul edilir.

Bu sualın cavabı sadədir. Təbiətdə insan müdaxiləsi olmadan yaradılmış məhsullar, ən tam və balanslı, insan bədəninin işlədilməsi üçün bütün zəruri maddələrdən ibarət olmasıdır. Bu vəziyyətdə "təbiət tərəfindən hazırlanan" sözü tətbiq edilə bilər və bu söz sualınızın ən səmərəli cavabıdır.

Ətraf mühitdən zəhərlərin 70% -i bitki və heyvan mənşəli qida ilə insan bədəninə daxil olur. 60-cı ilə nisbətdə 1986-cı ildə ərzaq məhsullarında nitratın səviyyəsi 5 qat artıb. Son 10 il ərzində nitratlarla və onların çürümüş məhsulları ilə qidalanma 10 dəfə artıb.

Pestisidlərin torpaqdan təmizlənməsində bütün qaydalara riayət edilməsinə baxmayaraq biz keyfiyyətsiz məhsul almaqdan sığortalanmamışıq beləki torpağa qalıq dərman preparatlarının qalması əldə olunan məhsullarda yüksək konsentrasiyalı metabolitlər və toksinlərin olmasına gətirib çıxara bilər. Meyvə və tərəvəzlərdə nitrat çirklənməsi gündəlik dozanı 8 dəfə üstələyir. Qida nümunələrinin 10% -i ağır metallar və onların yarısını maksimum icazə verilən doza konsentrasiyasını üstələyir. Xüsusi bir məhsul növü üçün bu rəqəm daha da yüksəkdir. Beləliklə, araşdırılmış nümunələrin 52% məhsulda maksimum icazə verilən doza konsentrasiyasından yuxarı olan zəhərli maddələr (mis, dəmir, sinkqurdu və s.) tapılmışdır. Qida təhlükəsizliyi haqqında danışarkən, ilk növbədə istehsal üçün ekoloji cəhətdən təmiz ətraf mühit problemini qaldırmaq lazımdır. Bu problem həm dövlət səviyyəsində, həm də regionlarda həll olunmalıdır. Son vaxtlara qədər, zərərli maddələrin tərkibinə məhdudiyətlər yalnız son məhsul yəni qida məhsullarına tətbiq olundu amma həmin o məhsulların əldə edildiyi ətraf mühitə bu məhdudiyətlər qoyulmurdu. Bəs təmiz mühit nədir?

Ekoloji təmiz ətraf mühitə uyğun standartlar və meyarlar necə və harda qurulur? Bu sualın cavabı bizə Avropa sertifikatlaşdırma sistemini verə bilər.

1980-ci ildə Beynəlxalq Üzvi Kənd Təsərrüfatı hərəkatı Federasiyası (IFOAM) tərəfindən orqanik istehsalatın əsas standartlarını (İBS) meyarları müəyyənləşdirilmişdir. Bir neçə nümunə məqsədi ilə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- ən azı üç il ərzində torpağın məhsuldarlaşdırılması kimyavi maddələrsiz (kimyavi gübrələrsiz) edilməlidir;
- Üzvi əkin üçün toxum yerli şəraitə uyğun, zərərvericilərə və yabanı otlara davamlı və ən əsası genetik cəhətdən dəyişdirilməməlidir.
- Torpağın məhsuldarlığında yalnız mikrobioloji, bitki və ya heyvan mənşəli məhsuldar rotasiya və bioloji cəhətdən parçalanmış gübrələrdən istifadə edilməlidir.
- Herbisidlərin, pestisidlərin, insektisidlərin, azotlu və digər kimyəvi gübrələrin istifadəsi qadağandır.
- Zərərvericilərlə mübarizədə Fiziki maneələr, səs-küy, ultrasəs, işıq, tələlər, xüsusi istilik şəraiti və s kimi metodlardan istifadə edilməsi;
- Üzvi ət almaq üçün heyvandarlıqda antibiotiklər və böyümə hormonlarını istifadə etmək qadağandır;
- Fermerlər heyvanlar üçün hər hansı bir müalicəni qeydiyyatdan keçirməlidirlər. Müalicə sənədləri hər il sertifikatlaşdırma orqanları tərəfindən nəzərdən keçirilməli;
- Üzvi məhsulların istehsalında radiasiya və genetik mühəndisliyin istifadəsi ciddi şəkildə qadağası;
- Əgər məhsul Üzvi olaraq etikətlənsə, istehsalçısı 100% üzvi maddələrdən istifadə etməlidir.

Ərzaq məhsulları arasında aparıcı rolu ət məhsulları oynadığına görə mal-qaranın profilaktikası, yemlərinin sağlam olmasının təmin edilməsi, xəstəliklərinin qarşısının alınması üçün daima nəzarətdən keçirilmələri vacibdir. Çox vaxt buna görə heyvanların yeməklərində qatqılardan, kimyəvi preparatlar və dərmanlardan: antibiotiklər, aminturşuları, mineral maddələr və digər antibakterial maddələrdən

istifadə olur. Heyvanın qəbul etdiyi bu preparatlar onların ətinə, yumurtasına, südünə keçərək insan orqanizmi üçün mənfi təsir göstərir. Yuxarda qeyd etdiyimiz preparatlar heyvanların qidalanması zamanı ət və ət məhsullarına bulaşırdısa bu proses texniki səbəblərdən də baş verə bilər, yəni bu kimi məhsulların istehsalı, emalı və ən əsasda tez xarab olmamaları üçün preparatlardan istifadə edirlər. Heyvanların qəbul etdiyi preparatlar arasında əsas yeri antibiotiklər tutur. Antibiotiklərin norması gözlənilərsə insan bir sıra mənada faydalı da ola bilər. Yox əgər qəbul edilmiş standartlardan çox məhsulun tərkibində antibiotik olarsa onda bu insanlarda allergik reaksiyalara səbəb ola bilər. Buna görə də qida məhsullarında və ərzaq xammalında antibiotiklərin miqdarı gözlənilməlidir.

Müasir dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığın artırılması, ərzağı daha dözümlü etmək və zərərvericilərdən qorumaq məqsədi ilə kimyəvi üsullardan istifadə olunur. Ərzaq məhsullarının çirklənməsində və ətraf mühitə dağıdıcı təsir göstərən kimyəvi üsullardan ən təhlükəlisi pestisidlərdir. Bu maddəyə sarımsaqda, mal ətində, süddə, bitki yağlarında rast gəlmək olar. Pestisidlərdən başqa qida məhsulların keyfiyyətinə neqativ təsir göstərən maddələrdən biridə mineral gübrələrdir ki, bunlar əsasən ətraf mühiti çirkləndirir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının sertifikatlaşdırılmasına yanaşmanın köklü şəkildə dəyişdirilməsi lazımdır. Bu, qlobal bir məsələdir və onun həlli əhəmiyyət kəsb edir. Qida xammalı və qida məhsullarının təmizlənməsinin və səviyyəsinin sabit saxlanması monitoring sistemində bir qayda olaraq, normativ-metodoloji bazanın yaradılması və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və analitiklərin hazırlanması tələb olunur. Eyni zamanda, xammal və məmulatlar üçün normativ-texniki sənədlərin hazırlanması, beynəlxalq təhlükəsizlik tələblərinə uyğunlaşdırılması, təhlükəsizlik göstəricilərinin monitoring metodları və vasitələrini tənzimləyən standartlar sistemini yaratmaq üçün hələ də çox işlər görülməlidir.

Monitoringin məqsədi:

- qidalanın toksikantlarla bulaşmasının ilkin səviyyəsinin müəyyən edilməsi və bu səviyyələrin vaxt ərzində dəyişməsinin öyrənilməsi;
- qida məhsullarının çirklənməsinin dərəcəsinin mütəmadi olaraq monitorinqini təmin etmək.

Ərzaq məhsullarının ekoloji təhlükəsizlik qaydalarına riayət edilmədikdə bir sıra acınacaqlı hadisələr baş verə bilər ki, bunlardanda ən əsası qida zəhərlənməsidir. Qida zəhərlənməsi – viruslar, bakteriyalar və parazitlər kimi ziyanlı mikroorqanizmlərin qidaya bulaşması zamanı və həmin qidanın istifadəsinin nəticəsində yaranan bir haldır. Bağırsaq infeksiyalarından fərqli olaraq, qida zəhərlənməsi yoluxucu deyildir, bir insandan digərinə keçə bilməz. Qida zəhərlənməsi öz təbiətinə görə 3 yerə bölünür.

- bakterial zəhərlənmə;
- qeyri-bakterial zəhərlənmə;
- mənşəyi bilinməyən zəhərlənmə.

Qida intoksikasiyası. Qida intoksikasiyası qida məhsullarına daxil olaraq inkişaf edir və onları toksinlər yaradır. Bakterial qida intoksikasiyasını başqa stafilokokkda adlandırırlar. Bu mikroorqanizmlər heyvan və insanların dərilərində rast gəlməklə zəhərlənmə törədir. Bu infeksiyanın mənbəyi əsasən insan və kənd təsərrüfatı heyvanlarıdır. Çox vaxt süd, ət və onların emal məhsulları yoluxmuş olur. Bu infeksiyalar ərzaq xammalına və qida məhsullarına düşməklə stafilokokklar müxtəlif intensivliyə malik toksinləri ifraz edirlər. Bakteriyaların həyat fəaliyyəti üçün əlverişli mühit süd, ət və onların emal məhsulları olduğundan məhz bu qidaların qəbulu zamanı subyekt xəstəliyə tutulur.

Ərzaq təhlükəsizliyi dedikdə iki məna başa düşülür. Bunlardan biri hər bir ölkənin özü-özünü lazımı qida məhsulları ilə təmin etməsi, digəri isə əldə olunan məhsulların ekoloji təhlükəsizliyi yəni insan orqanizminə mənfi təsir göstərə biləcək qatqılsız (GMO-suz) məhsullardır. Buna görə də insan orqanizminə təsir göstərə biləcək toksinləri, kimyavi maddələri müəyyən etmək və onların qarşısını almaq ərzaq təhlükəsizliyinin əsas məqsədlərindən biridir. Cədvəl 3-də müəyyən

məhsullarda insan orqanizmi üçün yol veri biləcək toksinlərin miqdarı göstərilmişdir.

Cədvəl 3: Qida məhsullarının tərkibində mikrotoksinlərin yol verilə bilən səviyyədə miqdarı

Məhsullar qrupu	Mikotoksinlər	Yol verilən səviyyə, mq/kq
Ət və ət məhsulları, yumurta və yumurta məhsulları	Aflatoksin B1	0,005
Süd və süd məhsulları	Aflatoksin B1 Aflatoksin B1 (uşaq və pəhriz məhsulları) Aflatoksin	Yol verilmir < 0,001 < 0,0005
Çörək-bulka məmulatları	Aflatoksin Zearalenon	0,005 1,0
Yağlı məhsullar, bitki yağı, inək yağı, marqarin	Aflatoksin B1 Zearalenon Mikotoksin B1 Aflatoksin B1 (uşaq və pəhriz məhsulları)Aflatoksin M1	0,005 1,0 Yol verilmir < 0,001 0,0005

Mənbə: (<http://genderi.org/microsoft-word-dissertasiya-bzi-qida-mhsul-ekoloji-thluk-tdqiq.html?page=9>)

Ərzaq təhlükəsizliyi, sağlamlıq və iqtisadiyyata dair yeyinti xəstəliyinin yükü tez-tez qidalanma hesabatının və qida zəhərlənməsi ilə sonrakı xəstəlik və ya ölüm arasında səbəbli əlaqələrin qurulmasında çətinliklər nəticəsində qiymətləndirilmir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 2015-ci ildəki qidalanma xəstəliyinə dair qlobal hesabatı qlobal və regional səviyyələrdə 31 ərzaq təhlükəsi olan patogenlərin (bakteriyalar, viruslar, parazitlər, toksinlər və kimyəvi maddələr) yaratdığı xəstəliklərin yükünün ilk qiymətləndirmələrini təqdim etmişdir.

Təhlükəsiz ərzaq mövcudluğu milli iqtisadiyyatın, ticarətin və turizmin inkişafına yardım edir, ərzaq və qidalanma təhlükəsizliyinə kömək edir və davamlı inkişafın əsas amillərindən biridir. Turizmin yayılması da daxil olmaqla şəhərsalma və istehlakçı davranışlarında dəyişikliklər, ictimai yerlərdə hazırlanan qidaları satın alan və qəbul edən insanların sayının artmasına səbəb olur. Qloballaşma ilə qlobal ərzaq zəncirinin ağırlaşmasına və genişlənməsinə gətirib çıxardığı qida məhsullarının daha da genişlənməsi üçün tələbat artır. Bu problemlər üzündən qida istehsalçıları və qida sənayesi işçiləri qida təhlükəsizliyinin təmin

edilməsi üçün əlavə məsuliyyət daşıyırlar. Məhsul axınlarının yüksək sürətlə və uzun məsafələrlə hərəkət etdiyi bir mühitdə, yerli hadisələr tezliklə beynəlxalq fəvqəladə hallara keçə bilər. Son on il ərzində qlobal ticarətin xüsusiyyətləri ilə miqyası tez-tez artdıqca, hər bir qitədə qidalanma xəstəliyinin ciddi epizodları qeyd olunmuşdur.

Ərzaq təhlükəsizliyinin riayət olunmaması qlobal sağlamlıq təhlükəsi yaradır və hər kəsin sağlamlığına təhlükə yaradır. Hər hansı bir xəstəlikdən əziyyət çəkən körpə və gənc uşaqlar, hamilə qadınlar, yaşlılar əhalinin ən həssas qrupları arasındadır. Hər il 220 milyon uşaq diareya xəstəliyinə yoluxur və 96 min uşaq bundan vəfat edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin olmadığı şəraitdə acınacaqlı qrupların qidalanma vəziyyətini təhlükə altına alan diareya və qidalanma pozğunluğunu yaradır. Ərzaq təhlükəsizliyi yoxdursa, insanlar daha az sağlam bir pəhrizə keçid və bu cür qidaların kimyəvi, mikrobioloji və digər növ çirklənmə xüsusiyyətləri səbəbindən sağlamlığına təhlükə yaradan "az təhlükəsiz" qidalar yeyirlər.

2014-cü ilin noyabrında Roma şəhərində keçirilən İkinci Beynəlxalq Bəslənmə Konfransı (ICN2) sağlam və qidalı diyet vasitəsilə daha yaxşı qidalanma üçün ərzaq təhlükəsizliyinin əhəmiyyətini əsalarını təkrarladı. Buna görə də, ərzaq təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq üçün həlledici amillərdən biridir. Hökumət başçıları ərzaq təhlükəsizliyini əsas prioritet məsələlərdən biri elən etməlidir. Çünki ərzaq təhlükəsizliyi ölkəni inkişaf etdirən və onu xarici asılılıqdan azad edən əsas üsuldu. Hökumət qurumlarından başqa fiziki və hüquqi şəxslərdə bu prosesdə iştirak edə bilər. Hər kəs qida təhlükəsizliyinə kömək edə bilər.

Məsələn siyasətçilər:

- qida təhlükəsizliyi risklərinə cavab vermək üçün qida təhlükəsizliyi (məsələn, laboratoriyalar) üçün lazımi sistem və infrastruktur yaratmaq və saxlamaq;
- ictimai səhiyyə, heyvan sağlamlığı, kənd təsərrüfatı və s. Kimi sahələr arasında ünsiyyət və qarşılıqlı əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə sektorlararası əməkdaşlığı inkişaf etdirmək;

- qida təhlükəsizliyi problemini daha geniş miqyasada yəni siyasətdə və proqramlarda içtimailəşdirmək;
- Qida sənayesi işçiləri və istehlakçıları:
- hansı qidalardan istifadə etdiyini bilmək (qablaşdırma etiketlərini oxumaq, məlumatlı seçim etmək, ümumi ərzaqla bağlı təhlükələrdən xəbərdar olmaq);
- ərzaq təhlükəsizliyi və təhlükəsizlik qaydalarına uyğun olaraq ərzaq hazırlamaq, evdə ərzaq, iaşə müəssisələrində və ya bazarlarda istifadə edərkən ÜST-nin "Təhlükəsiz qidalanmanın beş əsas prinsipi" qaydalarını tətbiq etmək;
- Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının "Mikrobiyal çirklənmə riskini azaltmaq üçün Təhlükəsiz meyvə və tərəvəz yetişdirilməsi üçün beş əsas prinsip" adlı təlimatını istifadə edərək meyvə və tərəvəz yetişdirmək.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ƏN VACİB ASPEKTİ OLAN KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ ONUN PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ YOLLARI

3.1. Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə bazarının inkişafı və problemlərin həlli yolları

Kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarının inkişafı yeddi prioritetdən ibarətdir ki, bu prioritetlərdə əsas məqsəd kənd təsərrüfatı işçilərinin müəyyən resursların əldə edilməsində işinin asanlaşdırılmasıdır. Bu tədbirlər özündə yeddi prioriteti əks etdirir ki, bunlardan birincisi ölkədə torpaq bazarının inkişafıdır. İkinci prioritet suvarma sisteminin təkmilləşməsi və ona çıxışın asanlaşdırılmasıdır. Üçüncü prioritet istehsalçıları müxtəlif növ maşın və avadanlıqlar, istehsalı gücləndirəcək texnika ilə təmin etməkdir. Dördüncü prioritet toxum, ting bazarının inkişaf etdirilməsi və bununla yanaşı yerli istehsalın gücləndirilməsi istiqamətində işlərin görülməsidir. Beşinci prioritet kənd təsərrüfatında bitkilərin mühafizəsi və gübrələrlə təminatının yaxşılaşdırılmasıdır. Altıncı heyvanların təbii tənzimlənmiş yemlə təmini, damazlıq işinin inkişafıdır. Yeddinci baytarlığın inkişafıdır. İndi isə bir-bir yuxarıda sadalanan ərzaq təhlükəsizliyinin qrandı olan kənd təsərrüfatının istehsal vasitələri bazarının inkişafında əsas rol oynayan prioritetlərə nəzər salaq. (Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, Bakı-2016, s 87)

Torpaq bazarının inkişaf etdirilməsi. Torpaq kənd təsərrüfatı istehsalının əsas vasitəsi olduğundan kənd təsərrüfatı istehsalçılarının bu istehsal müəssisəsinə çıxışının yaxşılaşdırılması və torpaq ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını stimullaşdırmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Ölkədə kiçik torpaq sahələri olan ev təsərrüfatlarının üstünlükləri sektorun rəqabət qabiliyyətinə ciddi maneə yaradan əsas amillərdən biridir. Bəzi kənd təsərrüfatı torpaqlarının öz təyinatı üzrə istifadə olunmaması, bu istiqamətdə son vaxtlar çoxsaylı işlərin görülməsinə baxmayaraq bir sıra problemlər vardır. Problemlərin həlli üçün bir sıra görülməli tədbirlər vardır:

- Kənd təsərrüfatı torpağının satılması, icarəyə verilməsi və istismara verilməsi prosedurunu sadələşdirmək;
- Kənd təsərrüfatı torpaqlarının istifadəsiz qalmasının qarşısını almaq üçün müvafiq mexanizmlərin tətbiq edilməsi;
- Torpaqlardan daha çox məhsul götürülməsi üçün tədbirlər görülməsi.
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına və istehsalına dair hazırlanan Strateji Yol Xəritəsi sayəsində kənd təsərrüfatı torpaqlarının alqı-satqısı asanlaşdırılacaq, istifadəsiz qalmış torpaqlar qeydiyyatı alınacaq və sahibkarlara paylanacaq və bunun sayəsində əkin sahələrini həcmi 5% artacaqdır. (Quliyev E., 2015)

Torpaq bazarının inkaşından danışıarkən torpaq qiymətləndirilməsinin aparılması da vacibdir. Torpağın kadastr qiyməti rentla gəlirləri ilə hesablanır ki, buda bir çox amillərin təsirinə görə dəyişir. Bu amillər iqlim şəraitindən, kənd təsərrüfatı sektorunun inkaşından, nəqliyyat və yolların vəziyyətindən, torpaq örtüyü şəraitindən, istismar olunan torpaqların istehsal bazarına və əsas nəqliyyat yollarına yaxın olması, dincə qoyulmuş torpaqlar, biçənəklər, şum və s. Torpaqların qiyməti kadastr qiyməti əsasında formalaşır. Aşağıdakı cədvəl 5-də Azərbaycandakı torpaqların nisbi dəyərlik əmsalı (TNDƏ) və sahəsi göstərilmişdir.

Cədvəl 4: Torpaqların nisbi dəyərlik əmsalı (TNDƏ) və sahəsi

Keyfiyyət üzrə torpaq qrupları	Orta ölçülü balar	TNDƏ	Sahəsi	
			ha	%
Çox yaxşı torpaqlar	86	1.30	1814790	21.00
Yaxşı torpaqlar	71	1.08	4843680	56.6
Orta keyfiyyətli torpaqlar	56	0.85	868650	10.5
Aşağı keyfiyyətli torpaqlar	40	0.61	166500	1.93
Yararsız torpaqlar	12	0.18	94788	10.96

Mənbə: (Quliyev E., 2015: s.118)

Suvarma sisteminin təkmilləşməsi və ona çıxışın asanlaşdırılması. Son illərdə ölkənin suvarma suyuna olan tələbatın yaxşılaşdırmaq üçün bir çox cəhdlər olmasına baxmayaraq bu sahədə hələ də problemlər var. Ölkədə əkinçiliyin böyük bir hissəsi suvarıldığına nəzərə alaraq, suvarma üçün əkinçilik suyunun yaxşılaşdırılması bu sahədə istehsalın və məhsuldarlığın artmasına səbəb ola bilər. Problemlərin həlli üçün bir sıra görüləcək tədbirlər vardır:

- Suvarma suyuna olan tələbatın öyrənilməsi;

- Müasir suvarma sisteminin inkişafı;

- Kənd təsərrüfatında sudan istifadə edən bütün işçilərin fəaliyyətinin genişləndirilməsi və istifadə etdikləri suya görə maddi cəhətdən güzəştlərin edilməsi.

Suvarma zamanı mədəni bitkilərin suya olan tələbatının öyrənilməsi də bu sahədə olan əlavə məsrəflərin qarşısını alır.

Cədvəl 5: Mədəni bitkilərin suya olan tələbatlarına görə qruplaşdırılması

Qrupların qısa təsviri	Torpağın su tutumuna əsasən onların %-lə su ehtiyatına olan tələbatı
Taxıllar qrupuna aid olan tez yetişən yem bitkiləri	10-20
Şimal, cənub və yazlıq dənli bitkilər	20-30
Yazlıq və payızlıq dənli bitkilər	30-40
Əmtəə əhəmiyyətli dənli bitkilər,	40-50
Dənli-paxlalılar	50-60
Texniki bitkilər və kökümeyvəliyə	60-70
Taxıllar, çoxillik otlar və paxlalılar	70-80
Taxıllar, paxlalılar, çəmən səpin otları	80-90
Təbii çəmənliklərin çəmən otları	90-100

Mənbə: (Allahverdiyev E., 2012: s.34)

Bütün bu tədbirlərin kənd təsərrüfatında istehsalçıların suvarma suyu ilə təminatı 20 faiz artırılacağını göstərir. (Allahverdiyev E., 2012)

Müxtəlif növ maşın və avadanlıqlar, istehsalı gücləndirəcək texnika ilə təmin edilməsi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının müvafiq texnika və avadanlıqlarla təchizatının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş sisteməlik tədbirlər nəticəsində kənd

təsərrüfatı maşın parkı köklü şəkildə yenilənmiş və genişlənmişdir. Hazırda müvafiq maşın və avadanlıqlarla istehsal edən və aqroservis bazarının inkişafı ilə bağlı bir sıra məsələlər var:

- köhnəlmiş texnologiyaların yeniləri ilə əvəz edilməsi üçün dövlət dəstəyi tədbirlərinin davam etdirilməsinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması;

- əkin sahəsinin məhsuldarlığına və potensial struktur dəyişikliklərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatının bütün sahələrində (pambıq, kartof, tərəvəz, şəkər çuğunduru və digər sahələr) texnoparkın fiziki və mənəvi yenilənməsi və genişləndirilməsi imkanlarının öyrənilməsi;

- kiçik və orta müəssisələrin xüsusi ehtiyaclarını nəzərə alaraq maşın, avadanlıqların tədarükü üzrə texniki-iqtisadi əsaslandırmasına hazırlıq;

- kənd təsərrüfatı xidmətləri sahəsində rəqabətin və keyfiyyətin artırılması məqsədilə kənd təsərrüfatı xidmətlərinin fərdi təchizatçılarının biznes şəbəkəsinin genişləndirilməsi.

Problemlərin həlli üçün bir sıra görülməli tədbirlər vardır:

- kənd təsərrüfatında texniki təminatı gücləndirmək;
- innovativ eləcə də kiçik ölçülü maşınlar, maşınlar və avadanlıqların tədarükünün artırılması.

Nəticə kimi kənd təsərrüfatı üçün lazımi texniki avadanlıqlar inkişaf edəcək və yeniləri ilə əvəz ediləcəkdir. Kənd təsərrüfatı texnikasının infrastrukturun saxlanması təmin ediləcək. İstehsalçıları innovativ, eləcə də kiçik ölçülü maşınlar və avadanlıqlarla təmin ediləcəkdir. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maşın və avadanlıqlar, kiçik ölçülü maşın və avadanlıqlar ilə təmin edilməsi 20 faiz artacaq, yeni avadanlıqların istifadəsi artacaq. Bu tədbirlər bir sıra mənfi nəticələrdə göstərə bilər. Rəqabət mühitində ola biləcək problemlər bazarların strukturuna mənfi təsir göstərə bilər. Fermerlərin müasir texnika, avadanlıqlardan və maşınlardan istifadə etməməsi kənd təsərrüfatı bazarının inkişafına əngəl törədə bilər. (Quliyev E., 2015).

Toxum, ting bazarının inkişaf etdirilməsi. Azərbaycanda toxum və ting bazarı hazırda inkişaf mərhələsindədir və istehsalçıları yaxşı ting və toxumlarla təmin edən bu bazarın inkişafı vacibdir. Yüksək keyfiyyətli toxum və ting kiçik fermerlər üçün çox bahalıdır, buna görə ən çox fermerlər növbəti mövsümdə toxuma və tingə olan ehtiyaclarını təmin etmək üçün öz təsərrüfatlarında yetişdirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, fermerlərin ala biləcəyi yüksək keyfiyyətli toxum və tinglər məhduddur. Hazırda ölkədə toxuculuq tələbatının əksəriyyəti idxal ilə əhatə olunur və mövcud toxum istehsalçılarının əsas hissəsi əsasən taxıl toxumlarının istehsalı ilə məşğuldur. Problemlərin həlli üçün bir sıra görüləcək tədbirlər vardır:

- Toxum və ting istehsalının inkişaf edilməsi;
- Ting və toxum istehsalında keyfiyyətə nəzarət sistemyaradılması və sertifikatlaşdırma mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- Toxumçuluq laboratoriyalarının səmərəliliyinin artırılması.

Nəticə kimi bu sahədə kənd təsərrüfatı üçün vahid sertifikatlaşdırma sistemi yaradılacaqdır. İstehsalçılar üçün elektron məlumat bazası yaradılacaq və vahid keyfiyyət idarəetmə sistemi yaradılacaqdır. Toxum laboratoriyaları akkreditə olunacaq və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının sertifikatlaşdırılmış ting və toxumlardan istifadə səviyyəsi 90% -ə çatacaqdır. (Seyidəliyev N.Y., 2014)

Kənd təsərrüfatında bitkilərin mühafizəsi və gübrələrlə təminatının yaxşılaşdırılması. Hal-hazırda əkinlərə verilən mineral gübrələrin faktiki miqdarı cari tələbatla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Məsələn, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına görə, 2016-cı ildə gübrələrə olan tələbat 948,9 min ton olub, ölkəyə yalnız 154,8 min ton gübrə idxal edilib. Görünür, 2016-cı ildə mineral gübrə ölkənin tələbatının yalnız 16,1 faizini idxal edib. Ümumiyyətlə, FAO-nun son statistikasına əsasən, Azərbaycan hektara düşən mineral gübrələrin çox aşağı səviyyədə olduğu ölkələr arasındadır. Bitki mühafizə vasitələrindən və gübrələrdən məhdud səviyyədə istifadə son nəticədə bitkiçilikdə itkilərin artmasına və

məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu problemlərin həlli üçün aşağıdakı tədbirlər görülür:

- Gübrə tələbatın müəyyən edilməsi;
- Gübrələrdən istifadənin təşviq edilməsi;
- Bitki mühafizəsi üçün lazım olan vasitələrin yaxşılaşdırılması;
- Bitki mühafizəsi vasitələrinin və gübrənin keyfiyyət nəzarətinin gücləndirilməsi;
- Gübrə istehsalında yerli istehsalın təşviq olunması.

Nəticə kimi kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq üçün yüksək keyfiyyətli gübrə və bitki mühafizəsi məhsullarından (bioloji gübrələr və bitki mənşəli dərmanlar da daxil olmaqla) genişləndiriləcəkdir. Beləliklə, kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən mineral gübrələrin istifadəsi 25 faiz, bitki mühafizəsi məhsullarından istifadə 25 faiz, bioloji gübrələrin 10 faiz, bioloji bitki qorunmasının isə 10 faizdən çox artacağı gözlənilir. (Cəbrayıl A., 2015)

Heyvanların təbii tənzimlənmiş yemlə təmini, damazlıq işinin inkişafı. Son illər ölkədə heyvandarlığın inkişafı onların yemlənməsinə çəkilən xərcin yəni yem, suyun miqdarının artmasına gətirib çıxartmışdır. Bu sahədə görülən bir sıra işlərə baxmayaraq, çox saylı problemlər mövcuddur. Ölkədə heyvandarlığın inkişafı, cinsi tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün intensiv inkişaf tədbirlərinin görülməsinə ehtiyac vardır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə strateji yol xəritəsi bu problemləri həll etmək üçün bir sıra tədbirlər görür.

- Yem bazarının strukturunun öyrənilməsi və bu sahənin inkişafı;
- Süni Fermentasiya və Embrion Transfer Metodu istifadənin uzadılması;
- Damazlıq quşçuluğun inkişafının dəstəklənməsi.

Nəticə olaraq Heyvandarlığın inkişafı üçün güclü bir yem bazarı yaradılacaq və heyvanların tərkibi yaxşılaşacaq. Heyvandarlığın qidalanma potensialı 20 faiz artacaq və heyvandarlıqda məhsuldar cinslərin sayı 25 faiz artacaq.

Cədvəl 6 : Bütün növ mal-qara və quş ətinin ehtiyatları və istifadələri, ət məhsulları daxil edilməklə

	2013	2014	2015	2016	2017
EHTİYATLAR					
ton					
İlin əvvəlinə qalıq	9 998	9896	9279	419	425
İstehsal	286 879	291 189	298 613	302 227	316827
İdxal	25 144	25 418	17 567	41 719	57991
Ehtiyatların cəmi	322 021	326 503	325 459	348 085	379063
İSTİFADƏLƏR					
Ərzaq məhsulu kimi istifadə edilmişdir	308 948	314 202	319 074	342 092	364 291
Ərzaq məhsullarının istehsalına istifadə edilmişdir ¹⁾	5 823	7 566	7 166	16 157	16 992
Qeyri-ərzaq məhsulları istehsalına istifadə edilmişdir	-	-	-	-	-
İxrac	1 581	1 387	831	134	665
İtkilər	1 596	1 635	1 415	1 614	1 944
İlin sonuna qalıq	9 896	9 279	4 139	4 245	12 163

Mənbə: (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food balances /az/002_1.xls](https://www.stat.gov.az/source/food%20balances/az/002_1.xls))

Azərbaycanda heyvandarlığın ekstensiv yolla inkişaf etdirilməsi ən böyük problemlərdən biridir. Ekstensiv yol mal-qaranın sayının artırılması ilə inkişaf deməkdir. Azərbaycanın ərazisi geniş olmadığından bu yol ilə inkişaf məqsədə uyğun deyil. Adambaşına az əkinə yararlı torpaq sahəsi düşdüyündən heyvandarlığın bu yolla inkişaf etməsi doğru deyil. Azərbaycanda hər il heyvanların sayının artırılmasına ehtiyat yoxdur. Çünki həm torpaq sahəsi cəhətdən həm də artan heyvanların yemlənməsi ilə bağlı böyük problemlər mövcuddur. Son vaxtlar intensiv inkişafa daha çox önəm verilir. İntensiv inkişaf lavə resurslar cəlb olunmadan mövcud resurslardan istifadə səmərəsini artırmaqla əldə edilən iqtisadi inkişafdır. Bunun üçün hüquqi çərçivə yaradılmışdır. Heyvandarlıq işi Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və qüvvəyə minməsindən sonra əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı ilə nəzərdə tutulmuş tədbirlərə uyğun olaraq, heyvandarlıq

növünün yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər uğurla davam etdirilir. Bundan əlavə heyvandarlıq çox qlobal problemləri həll edir. Çoxlu kənd ərazilərində heyvandarlıq 500 milyondan çox insan üçün gəlir təmin edir. Bundan sonra məhsulun qalıqları və bir sıra yan məhsullar mal-qaranın istehlak etmədikləri zaman tez ətraf mühit məsələsi halına gələcəkdir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə strateji yol xəritəsi bu problemləri həll etmək üçün bir sıra tədbirlər görür.

- Yem bazarının strukturunun öyrənilməsi və bu sahənin inkişafı
- Süni Fermentasiya və Embriyon Transfer Metodu istifadənin uzadılması
- Damazlıq quşçuluğun inkişafının dəstəklənməsi

Nəticə olaraq Heyvandarlığın inkişafı üçün güclü bir yem bazarı yaradılacaq və heyvanların tərkibi yaxşılaşacaq. Heyvandarlığın qidalanma potensialı 20 faiz artacaq və heyvandarlıqda məhsuldar cinslərin sayı 25 faiz artacaq. (Zeynalov M., 2005)

Baytarlığın və fitosanitar xidmətlərin inkişafı. Ölkədə baytarlıq və fitosanitar xidmətlərin inkişafı çərçivəsində standartlar yenilənmiş, laboratoriyalar yenilənmiş və beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə institusional potensialı gücləndirmək üçün tədbirlər görülmüşdür. Bununla yanaşı istehsalçıları baytarlıq və fitosanitar xidmətlərlə səmərəli şəkildə təmin etmək, beynəlxalq standartlara uyğun inkişafını təmin etmək, bitkilərin mühafizə xidmətləri və fərdi baytarlıq şəbəkəsinin inkişafı və digər sahələrdə islahatların sürətləndirilməsi təmin edilməlidir. Bunun üçün müvafiq tədbirlər görülür. (<http://www.dfnx.gov.az/>)

- Xüsusi baytarlıq şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi;
- Heyvan sağlamlığının monitorinqi və nəzarəti üçün effektiv bir sistem yaratmaq;
- Bitkilərin sağlamlığının təmin edilməsi üçün sistemli tədbirlər görmək.

Heyvan və bitki xəstəlikləri üçün risk idarəetmə sistemi beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılacaq. Baytarlıq və bitki mühafizəsi xidmətlərinin xüsusi

şəbəkəsi genişləndiriləcək və xüsusi baytarlıq xidmətlərinin sayı 30 faiz artacaqdır. Bütün qeyd olunanlar cari kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı bazarın problemləri və onların həlli yollarıdır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə Azərbaycan 2015-ci ildə özünü ərzaq məhsulları ilə aşağıdakı qeyd olunmuş cədvəldəki kimi təyin etmişdir.

Cədvəl 7: Ərzaq məhsulları ilə özünü təminatmə səviyyəsi (2015-ci il)

Məhsullar	Özünü təminatmə səviyyəsi , faizlə
Mal əti	92.00
Qoyun əti	99.0
Quş əti	98.6
Yumurta	99.0
Süd və süd məhsulları	80.0
Taxıl	60.0
Tərəvəz	103.0
Kartof	90.0
Bostan məhsulları	100.0
Meyvə və giləmeyvə	120.0
Üzüm	98.0
Şəkər və şəkərdən alınan məhsullar	170.0
Bitki yağları və marqarin	77.0
Kərə yağı	60.0

Mənbə: (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food balances /az/](https://www.stat.gov.az/source/food%20balances/az/))

Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas məqsədi əhalini zəruri, ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsulları ilə təmin etməkdir. Bəşəriyyət qarşısında ən qlobal problemlərdən biri qida təhlükəsizliyidir. Bu problemin həllində taxıl istehsalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsində o ölkənin ehtiyatları təhlükəsiz sayılır ki, ölkənin illik istehlakı üçün nəzərdə tutulmuş taxıldan 17-20%-dən artıq taxıl ehtiyatları olsun. Əsas məqsədi ölkənin qida təhlükəsizliyinin qazanılmasının 120%-ə çatmasını təmin etməkdir. Əsas vəzifələrdən biri yerli ərzaqların artırılması ilə ölkəyə idxalın azaldılmasıdır. Cədvəl 7-dən görüldüyü kimi Azərbaycan nəinki 120% taxıl ilə özünü təmin edə bilər, hətta bu göstərici 100%-a belə çatmır. Hazırda Azərbaycan özünü 60-70% taxılla təmin edir ki, buda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çox aşağı göstəricidir.

3.2. İdxalı əvəz etmək potensialı olan kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları istehsalının artırılmasının təşviqi

Ərzaq təhlükəsizliyinin ən əsas məqsədi onu xarici asılılıqdan yəni idxaldan azad etməkdir. Bəzi məhsulların idxalından asılılığın azaldılması ilə idxal xərclərinin azaldılması və lazimi qida resursları ilə təmin edilmə səviyyəsinin yüksəldilməsi əsas vəzifələrdən biridir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, Rusiya Azərbaycana gətirilən 10 əsas malın aparıcı ixracatçısıdır və bu məhsullar Azərbaycana tələbatın təxminən 37 faizini təşkil edir. Bundan əlavə, Azərbaycandan siqaretlərin yarısından çoxu, buğdanın və buğda ununun (buğda və çovdar qarışığının) yüzdə 50-dən çox artıq hissəsi xaricdən idxal edir. Ölkənin on əsas qida məhsuluna olan tələbin yeddi faizi əsasən kənar ölkələri tərəfindən əhatə olunub, yəni Azərbaycan bu məhsulları istehsal edə və idxal edə bilər, çünki regionda digər ölkələrlə oxşar iqlim şəraiti və biznes mühiti var. 2016-cı ildə Azərbaycan 126,1 milyon dollarlıq bərk buğda, 179,7 milyon dollar yumuşaq buğda və buğda unu və 31,2 milyon dollarlıq qarğıdalı idxal edib. Azərbaycanın bu məhsulların istehsalında rəqabət qabiliyyəti azdır, çünki bu məhsulların ölkədə yetişdirildiyi təsərrüfat sahələri kiçikdir və qeyd etmək lazımdır ki, bu sektorda aqrar texniki normalar heç də ürək açan deyil. 2016-cı ildə Azərbaycana 297,2 milyon dollar dəyərində siqaret gətirilmişdir. Hal-hazırda tütün istehsalı lazımı səviyyədə inkişaf etmir, ancaq demək olar ki, daxili bazarda və regional bazarda böyük miqdarda tütün idxal dövriyyəsinin (4.4 milyard dollar) olması nəzərə alınmaqla, bu ənənəvi məhsulun istehsalının artırılması üçün böyük bir bazar potensialı olduğunu söyləmək olar.

2016-cı ildə Azərbaycan 70,3 milyon dollarlıq bitki mənşəli idxal edib, lakin ölkənin böyük bir ixrac dövriyyəsi var. 2016-cı ildə 60,9 milyon dollar həcmində bitki yağı ixracı həyata keçirilmişdir ki, bunun 56,5 faizi günəbaxan yağı hesablanmışdır. Azərbaycan bitki yağı, xüsusilə də ayçiçəyi / Safur ixracında rəqabətə məruz qaldığından, bu məhsulların idxalından asılılığı azaltmaq üçün vacib imkanlar var. Azərbaycanda süd emalı müəssisələrinin az miqdarda olması

və istehsal üçün lazım olan təbii südün qeyri-kafi olması səbəbindən böyük miqdarda süd ölkəyə idxal olunur. Mövcud emal müəssisələrinin miqyasını genişləndirmək və onların fəaliyyətini artırmaq, eləcə də təbii süd xammalının istehsal potensialını artırmaqla keyfiyyət və bazar tələblərinə cavab verən süd məhsulları istehsalını artırmaq imkanları var. Təzə ət (mal əti, toyuq və quzu) Azərbaycanda ən çox istehsal olunan heyvan məhsulu, dəyər ifadəsi baxımından ən böyük ikinci məhsuldur. Ancaq bu məhsul yerli bazarın ehtiyaclarına cavab vermir və ixracatı azdır. Azərbaycandan, ən çox, konservləşdirilmiş və emal edilmiş ət məhsulu ixrac edilir. Azərbaycanda mövcud olan emal müəssisələrinin müasir standartlara cavab verdiyini, bu sahədə yüksək məhsuldarlıq olduğunu, ət məhsullarına tələbatın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğunu nəzərə alsaq onların miqyasını genişləndirmək və fəaliyyətlərini artırmaq olar. Bu sektorda Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarında emal edilmiş məhsullar üstünlük təşkil edir . Azərbaycanda aqrar təsərrüfatı emalı müəssisələrinin yaradılması tütün, süd və un məhsulları kimi bəzi məhsullardan asılılığını azalda bilər və müvafiq olaraq ticarət kəsiri azaldılmış ola bilər.

(https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsul_lari)

Aparılan nəticələrə əsaslanmaq olarki Azərbaycanda çox saylı idxalı əvəz edə biləcək emal məhsulları və kənd təsərrüfatı məhsulları vardır ki, bu məhsullar aşağıdakı qaydada qruplaşdırılmışdır.

- dənli paxlalılar: qarğıdalı, buğda və s.;
- heyvandarlıq məhsulları: quş əti, ət, süd;
- sənaye təyinatlı məhsullar: pambıq, barama, şəkər çuğunduru, tütün, çay, yun, gön-dəri, dərman bitkiləri.

Orta müddətdə idxal əvəzlənməsi məqsədilə sənaye mallarının emalının artırılması planlaşdırılır. Beləliklə, prioritet hədəfə çatmaq üçün, əvəz olunacaq kənd təsərrüfatı məhsullarının hər bir qrupu üçün prioritet məhsullar müəyyən

ediləcək və istehsal və emal müəssisələrinin gücləndirilməsi üçün tədbirlər görülməkdir.

Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi məqsədilə idxalın azaldılması üçün bir sıra tədbirlər görülür. Bu tədbirlər aşağıdakılardır.

1) Böyük heyvandarlıq kompleksinin yaradılması və inkişafı.

Azərbaycanda heyvandarlıq məhsullarının inkişafı və idxalının azaldılması üçün heyvandarlıq sektorunda istehsalın intensiv yolla inkişaf etdirilməsi, məhsuldarlığın yüksəlməsi məqsədi ilə örtülü şəraitdə fəaliyyət göstərən iri buynuzlu heyvandarlıq komplekslərinin inkişaf etdirilməsi və bu sahədə marifləndirici informasiyaların yaradılması təmin edilir.

Eyni zamanda, agrofizika sahəsində stimullaşdırıcı tədbirlər görülməkdir, heyvandarlıq kompleksləri aqrolizinq vasitəsilə yüksək məhsuldar cins heyvanların artırılması dəstəklənəcək ,habelə heyvandarlığın intensivləşdirilməsində əsas amil kimi süni mayalandırmanı genişləndirmək üçün iş aparılacaqdır. (Zeynalov M., 2005)

2) İmişli, Bərdə və Ağcabədi rayonlarında digər rayonlarda heyvandarlıq və südçülük təsərrüfatlarının yaradılması üzrə pilot layihənin tətbiq etmək.

Ailə-kənd təsərrüfatlarının heyvandarlıq məhsullarının idxalından asılılığını azaltmaq üçün potensialının artırılmasının vacibliyini nəzərə alaraq, südçülük və heyvandarlıq sahələrinin genişləndirilməsi, təcrübəsinin inkişaf etdirilməsi dəstəklənəcəkdir. Bu məqsədlə Azərbaycanın bəzi rayonlarında (Bərdə, İmişli və Ağcabədi) həyata keçirilən pilot layihə digər bölgələrdə həyata keçiriləcəkdir. (<http://www.qebele-ih.gov.az/page/56.html>)

3) Sənaye yolu ilə quş əti istehsalının müxtəlif seqmentlərdə genişləndirilməsi.

Belə çərçivədə broyler təsərrüfatlarının dəstəklənməsi üçün əlavə tədbirlər görülməkdir və bu sahənin inkişaf mexanizmi qiymətləndiriləcəkdir. Digərlərinə nisbətən gecböyüyən quş əti istehsalı, quşçuluq təsərrüfatının inkişafı, habelə müxtəlif əhali qruplarının və emal sənayesinin istehsalını stimullaşdırmaq üçün

böyük miqyaslı quş ətinin istehsalına dair planlar hazırlanacaqdır. Bu sahə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün vacibdir. Əhalinin artan təlabatını ödəməkdə quşçuluğun böyük rolu vardır. Bu sektor daha az xərc və zamana məhsulun əldə edilməsinə təminat yaradır. Əlbət bu sənənin bəzi mənfi cəhətləridə vardır ki, onlardan ən əsası quşların daha tez böyüməsi üçün hormonlardan istifadə etməsi və insan orqanizminə mənfi təsir göstərən preparatların vurulmasıdır. Ən yaxşı hallarda ətin kiloqramının daha çox gəlməsi üçün dondurulmuş sudan istifadə edirlər. Bütün bunlar insanların quşçuluğa olan güvənini aşağı salır. Buna qarşı bir sıra qurumlar mübarizə aparsada tam qarşısını almaq hələdə mümkün olmayıb. Bütün bu sadalananlar quş ətinə mənfi təsir göstərdiyi kimi yumurtayada mənfi təsir göstərir.

4) Bölgələrdə ət və süd emalı üçün kiçik və orta müəssisələrin genişləndirilməsinə dəstək.

Burada məqsəd ailə kəndli və digər kiçik fermer təsərrüfatlarının istehsal imkanlarından tam istifadə etməkdir və rayon səviyyəsində ət və süd məhsullarının emalı üzrə kiçik müəssisələrin şəbəkəsini yaratmaq üçün dəstək mexanizmləri hazırlanacaqdır. Bundan əlavə bu kimi tədbirlər urbanizatsiyanın sayını azaltmağada kömək edir. İş evi olmayan insanları istifadəsiz qalmış torpaqlara göndərərək onlara fermer təsərrüfatı ilə məşğul olmağa şərait yaradır və bununlada işsizlik, ev və işçi qüvvəsinin qıtlığı problemləri həll olur. (Mehtiyev A., 2017)

5) Ölkə daxilində şəkər çuğunduru və şəkər məmulatlarının istehsalının artırılması

Bu tədbir çərçivəsində yerli xammal və şəkər qənnadı istehsalının artırılması imkanları qiymətləndiriləcəkdir. Sorğular ölkənin ərazisinə, istehsal strukturuna, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığına və s. bu cür göstəricilər şəkər çuğundurunun yerli istehsalının iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün təhlil ediləcək. Analizin nəticələrinə əsasən, yerli xammal bazasının hesabına şəkər qənnadı istehsalının təmin edilməsi üçün inkişaf planları hazırlanacaqdır. Bu sektorun emal yaxşı səviyyədə olsada bu emalın idxal hesabına baş verdiyini nəzərə almaq lazımdır.

(Həsənov S.P., 2010)

Aşağıdakı cədvəldə bunlar göstərilmişdir.

Cədvəl 8: Şəkər çuğunduru və şəkərli qənnadı məmulatların ehtiyatı və istifadəsi

	2013	2014	2015	2016	2017
EHTİYATLAR					
İlin əvvəlinə qalıq	18 478	20 394	19 960	17 253	16 374
İstehsal	5 201	4 505	3 633	6 556	7 064
İdxal	27 241	24 942	19 484	17 075	19 632
Ehtiyatların cəmi	50 920	49 841	43 077	40 884	43 070
İSTİFADƏLƏR					
Mal-qara və quş yemi üçün	130	127	110	104	110
Ərzaq məhsulu istifadə edilmişdir	24 588	25 437	22 755	22 086	22 592
İxrac	5 484	4 000	2 685	2 059	2 845
İtkilər	324	317	274	261	273
İlin sonuna qalıq	20 394	19 960	17 253	16 374	17 250
İstifadələrin cəmi	50 920	49 841	43 077	40 884	43 070

Mənbə: Mənbə: (https://mida.gov.az/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufatimehsullarınadair.pdf)

Bu cədvəldən aydın görünür ki, Azərbaycanda şəkər çuğunduru və şəkərli məmulatların idxalı ixracı dəfələrlə üstələyir. Bu sektorda Azərbaycan ərzaq təhlükəsizliyi xarici ölkələrdən aslıdırki buda yol verilməzdir.

6) Arıçılığın, balıqçılığın və balıqçılıq sahəsində inkişafının inkişafı və bu səhələrdə istehsalçıları stimullaşdıracaq tədbirlər.

Kənd təsərrüfatında və digər kiçik fermer təsərrüfatlarının məhsuldar potensialının artırılması, kənd yerlərində məşğulluğun artırılması, əhalinin gəlirlərinin artırılması, həmçinin arıçılıqda yerli istehsalın payının artırılması, ölkədə balıq məhsullarının və digər suvarma bioloji ehtiyatlarının təmin edilməsi, arıçılıq və balıqçılıq xüsusilə, balıqçılıq inkişafı stimullaşdırılacaq və bu istiqamətdə istehsal fəaliyyətlərinə cəlb etmək istəyən təsərrüfatları dəstəkləmək üçün müxtəlif inkişaf planları hazırlanacaqdır.

(https://azertag.az/xeber/Arichi_Hikmet_Aliyev_Arichiligin_inkisafi_uchun_damaz_liq_seleksiya_isi_aparmaq_vacibdir-1208348)

7) Bərk və yumşaq buğda və dənli paxlalı bitkilər istehsalının həcmnin artırılması.

Yumşaq buğda və digər taxıl istehsalının artırılmasına dair müvafiq tədbirlər çərçivəsində məhsulların daha məhsuldar olduğu sahələri müəyyənləşdirərək bu sahələrdə taxılçılıq sektorunu intensiv inkişaf etdirmək yəni ərazilərin sayını artırmadan müasir texnologiyalarla inkişafa nail olmaq və məhsuldarlığın artması diqqət mərkəzində olacaqdır. Bundan əlavə xüsusi ayrılmış rayonlarda makaron və digər bu sektorla aid olan istehsal müəssisələrinin yaradılması üçün imkanlar araşdırılacaq və inkişaf planları hazırlanacaqdır. Bundan əlavə, bazar infrastrukturunun inkişafı çərçivəsində kiçik və orta ölçülü qablaşdırmaların yaradılması nəzərə alınacaq. Qeyd olunduğu kimi ərzaq təhlükəsizliyinin əsas qrantı taxılçılıqdır. Mövzuda deyildiyi kimi özünü illik nəzərdə tutulmuş taxıl istehsalının 20% daha artığını istehsal edə bilməyən ölkə ərzaq təhlükəsiz ölkə sayıla bilməz. Bu sahədə intensiv inkişaf çox önəmlidir. Çünki taxıl hər il bar verən məhsuldur və buda torpağın hər il istismaq olunmasına gətirib çıxarır ki buadsəhralaşma, şoranlaşmaya səbəb olar. Bunun üçün müasir standartlara cavab verən melorasiya, drinaj sistemlərinin quraşdırılması və taxıl yığımı zamanı müasir konbaynlardan istifadə zəruridir. (<https://www.meliorator.az/?s=30>)

8) Bitki yağlarının istehsalı üçün zəruri olan xammalların yerli istehsalının artırılması.

Birincisi, bitki yağlarının istehsalında istifadə olunan yağlı bitkilərin yerli istehsalının artırılması üçün mövcud potensial tədqiq ediləcəkdir. Ölkə qarğıdalı, günəbaxan zeytun və başqa məhsulların istehsalının iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirəcək və bu baxımdan, xüsusilə ölkənin quraq ərazilərində zeytun meyvələri və bundan sonra zeytun yağı istehsalında istifadə etmək imkanları təklif ediləcəkdir. (Fətəliyev H., 2010)

9) Çay plantasiyalarının genişləndirilməsinin stimullaşdırılması.

Tədbir ölkəmizin yerli çay məhsullarına olan ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək üçün tədqiqat aparacaq, eyni zamanda yerli məhsulların qiymət, keyfiyyət və digər

oxşar məhsullarla müqayisə edəcəkdir. Təhlil nəticələrinə əsasən, çay plantasiyalarının genişləndirilməsi üçün optimal göstəricilər müəyyən ediləcək və müvafiq inkişaf planları hazırlanacaqdır.

(https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_%C3%A7ay%C3%A7%C4%B1l%C4%B1q)

10) Tütün məmulatlarının istehsalının artırılmasının stimullaşdırılması.

Bu tədbirin bir hissəsi olaraq yerli xammal və tütün məmulatları istehsalının artırılması imkanları qiymətləndiriləcəkdir. Tədqiqat ölkənin regionları üzrə müxtəlif iqtisadi göstəricilərin təhlilini və yerli xammal bazasının və ya xammalın idxalı əsasında tütün məmulatının istehsalını müəyyənləşdirmək, həmçinin bu istiqamətdə inkişaf planlarını hazırlamaq və həyata keçirmək məqsədilə yerli tütün istehsalının təhlilinin nəticələrinə əsasən iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirəcəkdir.

(<https://az.wikibooks.org/wiki/T%C3%BCt%C3%BCn%C3%A7%C3%BCl%C3%BCk>)

11) Barama, gön-dəri yun, pambıq, xammal məhsullarının emal edilməsi və bu sahədə sənayesinin inkişafı.

Tədbir üçün nəzərdə tutulmuş qaydalara əsasən, əsas məhsullar üçün xüsusi vasitələr və təşviqlər toplusu hazırlanacaqdır. Bu paket məhsul və heyvandarlıq üçün daha əlverişli bölgələrin müəyyənləşdirilməsi əsasında dövlətdən daha effektiv vasitələr və dəstək mexanizmləri daxildir. Xüsusilə ailə-kənd və kiçik fermer təsərrüfatlarının məhsuldar imkanlarından tam formada istifadə etmək üçün rayon səviyyəsində və kənd səviyyəsində bağçılıq və yün müəssisələrinin şəbəkəsini yaratmaq üçün xüsusi inkişaf proqramları hazırlanacaqdır.

(https://azertag.az/xeber/Azərbaycanda_baramachiliq_ve_ipekchiliyin_inkisaf_)

Yuxarıda İdxalı əvəz etmək imkanı olan kənd emal sənayesi və təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasının təşviqi məqsədi ilə görülən və ya görülməli tədbirlər sayəsində istehsal göstəricilərinin aşağıdakı formada inkişafı gözlənilir.

- intensiv inkişaf ferma modeli hesabına mal-qara heyvanların sayının 11 faiz

azaldılması, ət istehsalının 19%, südün alıcılıq qabiliyyətini 50% yüksəldilməsi və süd istehsalını 30% artırılması;

- emal sənayesində ət və süd məhsulları istehsalında yüzdə 25 artım;
- artımdan ötəri buğda istehsalının məhsuldarlığı və keyfiyyət göstəricilərinin artırılması;
- tütün məskullarının idxalının 50% azaldılması;
- çayçılıq sahələrinin 2 dəfə artırılması;
- barama istehsalı və həmçinin onun emalı üçün sahələrdə istehsal həcminin 1000 dəfəyə qədər artırılması,
- pambıq istehsalı və emalı sahəsində istehsalın 4 dəfəyə qədər artırılmasına nail olmaq.

Əlbət bütün bunlar özündə risklərdə daşəyərki bunun ən əsası kənd təsərrüfatının bütün sahələrində risk olan regiondakı geosiyasi vəziyyətin dəyişməsi və iqlim dəyişiklikləri bu kimi tədbirlərin inkişafına və hətta reallaşdırılmasına mənfi təsiridir.

Burada kənd təsərrüfatı və kənd təşərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalında olan problemlər və onların həlli yolları qeyd olunmuşdur. İndi isə ümumilikdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emal olunması sahəsinin zəif, güclü tərəflərini, imkanlarını və təhlükələrini aşağıda qeyd olunub.

Aqrar təsərrüfatı məhsullarının istehsalı edilməsi və emalı edilməsi sahəsinin güclü tərəfləri aşağıdakılardır:

- Mövcud təbii ehtiyatlar (torpaq, su, iqlim qaynaqları) ölkənin kənd təsərrüfatının inkişafı üçün yararlı olması;
- Özəl mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatçılıq iqtisadiyyatı prinsiplərinə və ənənələrinə bazar əsaslanan kənd təsərrüfatı siyasətin formalaşması;
- Yeni texnologiyalar əsasında emal sənayesinin yeni sistemin yaradılması;
- Kənd təsərrüfatında və ərzaq məhsullarının istehsalında artım dinamikası dünyada orta hesabla daha yüksəkdir;
- Ölkə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ərzaq məhsulları ilə dövlətin

özünü təmin etmə səviyyəsinin yüksəlməsi üçün atdığı addımlar;

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafı üzrə ixracın genişlənməsində artımın müşahidə olunması;
- Kənd təsərrüfatında çalışanlara müvafiq istehsal vasitələrinə güclü dövlət dəstək göstərməsi;
- Məhsul istehsalında və heyvandarlıqda istehsalın intensiv artımına dövlət dəstəyi mexanizmlərinin yaradılması;
- Mütərəqqi əkinçilik yaradılması və bunun əsasında kənd təsərrüfatı obyektlərinin yaradılması və bu sahədə tədricən təcrübənin genişləndirilməsi;
- Beynəlxalq bazarlara yaxınlığı (Azərbaycan Rusiya bazarına yaxın yerləşir və Yaxın Şərqi və Avropa bazarlarına da çıxış imkanlarının genişliyi);
- Daha yaxşı inkişaf etmiş kənd infrastrukturunun mövcud olması.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı edilməsi və istehsalı sahəsinin zəif tərəfləri vardır və bunlar aşağıdakılardır:

- mütərəqqi təsərrüfatçılıq üsullarının tətbiq edilməsi təcrübəsinin zəif olması, çox məhsulların istehsalının artımında intensiv yox ekstensiv inkişafın rolunun böyük olması məhsuldarlığın aşağı olması;
- əkin sahələrində suvarma sisteminin və su təminatının kifayət qədər güclü olmaması;
- kiçik torpaq sahibliyinə əsaslanan ailəkəndli təsərrüfatlarının üstünlüyü və bu təsərrüfatların çox hallarda bazaryönümlü olmaması;
- anbar və satış infrastrukturunu daxil etməklə bazar infrastrukturunun lazımi dərəcədə inkişaf etməməsi;
- məhsulların həm emalı, həm istehsalı, həm də ticarətdə yaradılan əlavə dəyərin yüksəldilməsi üçün mövcud resursların kifayət qədər güclü istifadə olunması;
- aqrar siyasətdə təklifyönümlülüyün tələbyönümlülükdən daha artıq olması və bu siyasətin ümumilikdə “dəyər zənciri” yanaşması əsasında təkmilləşdirilməsinə gərək duyulmasının olması;

- aqrar sənaye integrasiyası da daxil olmaqla, təsərrüfatı sahəsində və fermer əməkdaşlığı kənd əməkdaşlığın zəif olması;
- emal sənayesinin müəssisələrinin yerli xammal mənbələrinə olan fəaliyyətinin zəif olması;
- kənd təsərrüfatı işçilərinin maliyyə resurslarına çıxışı və kənd təsərrüfatında sığortalanmasının zəif olması;
- fermerlərin işinin mütərəqqi üsullarla həyata keçirmək üçün müvafiq sahələrdə bilik və bacarıqların aşağı səviyyədə olması;
- ətraf mühit nəzərə alınmadan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və resurslardan qeyri rəasional istifadə;
- kənd təsərrüfatı sahəsində məsləhət xidmətlərinin və informasiya bazasının inkişaf etməməsi;
- kənd təsərrüfatında elektron kənd təsərrüfatı xidmətlərinin, torpaqların, heyvanların identifikasiyası sisteminin və dövlət qeydiyyatı sisteminin qurulmasının başa çatmaması;
- strateji əhəmiyyətli qida məhsulu olan buğdanın istehsalının rəqabətqabiliyyətliliyinin zəif olması və idxalın yüksək səviyyədə olması;
- qida təhlükəsizliyində ərzaq məhsullarının keyfiyyət göstəriciləri müvafiq standartlara uyğun olmaması.
- kənd təsərrüfatında problemlərin həlli üzrə praktikanın və işlərin zəif olması.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının imkanları aşağıdakılardır:

- ölkənin kənd təsərrüfatı, onun emal, istehsal sahəsinin inkişafı, bu sahədə sosial və iqtisadi irəliləyiş əsas prioritet məsələlərdən birinin olması;
- dövlətin kənd təsərrüfatı, ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması üçün maliyyə yardımlarının edilməsi;
- kənd təsərrüfatı və qida məhsulları bazarının infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və bazarın tənzimlənməsi sisteminin qurulması;
- dünya bazarında nüfuzun artması üçün ixracın gücləndirilməsi;
- coğrafi mövqeyə nəzərən ixrac bazarına yaxın olması;

- mütərəqqi təsərrüfatçılıq üsullarının tətbiq edilməsi təcrübəsinin zəif olması, çox məhsulların istehsalının artımında intensiv yox ekstensiv inkişafın rolunun böyük olması məhsuldarlığın aşağı olması;
- ixrac bazarlarına öz mövqeyini gücləndirməsi üçün çoxsahəli təşviq tədbirlərinin reallaşdırılmasına başlanılması;
- çox kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında çeşidlərin genişliyi;
- ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların istehsalı üçün şəraitin olması;
- işçi qüvvəsinin çoxluğu, ucuz işçi qüvvəsi və aşağı məsrəflərin olması;
- manatın devalvasiyası nəticəsində ölkə daxilində istehsal olunan məhsullarının dünya bazarında ucuzluğu, yəni rəqabət qabiliyyətli olmasıdır. Buna səbəb isə istehsal olunan yerli məhsullar xarici valyutaya nisbətən ucuz başa gəlir və qiymətlər istehlakçı üçün daha sərfəli olur.

Yuxarıda qeyd olunan imkanlardan görmək olar ki, kənd təsərrüfatının inkişafında əsas prioritet məsələ ixracın artırılmasıdır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən daim bu səhəni inkişaf etdirmiş və böyük yatırımlar ayırmışdır.

Azərbaycanda ərzaq məhsullarının ixracı və kənd təsərrüfatının həcmi 2001-2015-ci illərdə 11,1 dəfə, 2005-2015-ci illərdə isə 2,2 dəfə artmışdır. 2001-ci ildə bu sahədə geniş reformalar tətbiq edilmişdir ki, əsas məqsəd SSRİ dağıldıqdan sonra iflasa uğramış iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatını bərpa etmək idi.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı müəyyən dövrlərdə 8,5 dəfə və 1,6 dəfə, emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsulları isə, müvafiq olaraq, 14,7 dəfə, 3,0 dəfə artmışdır. Malların ixracına dair Birləşmiş Millətlər Təşkilatının-nin məlumatlarına görə, 2001-2015-ci illərdə kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının qlobal ixracda Azərbaycanın payı 0,015 faizdən 0,53 faizə yüksəlmişdir. Lakin son illərdə məhsulun emal və istehsalının azaldırması ixracada mənfi təsir göstərmişdir.

İxrac olunan məhsulların 56 faizini emal, 44 faizi isə kənd təsərrüfatı təşkil edir.

Cədvəl 9-da 2010-2015-ci illərdə Azərbaycanın ərzaq məhsullarının ixrac səviyyəsi göstərilmişdir.

Cədvəl 9: 2010-2015-ci illərdə ərzaq məhsulları ixracı və kənd təsərrüfatı (min ABŞ dolları)

Məhsul	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015/ 2005
Meyvə	112484	152965	207986	173508	192165	2202247	150,4
Tərəvəz	42345	78307	55969	77264	98919	91681	3,5 d.
Meyvə- tərəvəz emal məhlulları	21518	21366	18694	21965	17143	10857	64,7
Heyvan və bitki mənşəli yağlar	188255	173757	221766	227884	190335	153335	2,2 d.
Şəkər və şəkər məhsulları	146452	199185	214911	24380	221379	212207	233,2d
Şokalad məhsulları	3157	7924	11942	16268	11868	7648	19,2 d
Çay	32957	32211	37223	43906	30804	18959	134,5
Spirтли və spirtsiz içkilər	15142	15727	21041	30947	31875	25829	2,7 d.
Pambıq	15892	20612	22302	30230	14324	19308	43,9
Gön-dəri	11664	10774	13932	16978	23868	12128	5,7 d.
Tütün	5894	9307	7913	10757	12415	7431	137,8
Digər	27098	28676	37183	34999	36171	23000	57,0
Cəmi	622858	750811	870862	928546	881266	802634	2,2 d.

Mənbə: (https://mida.gov.az/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufatimehsullarinadair.pdf)

Belə nəticəyə gəlmək olarki, ən çox meyvə və tərəvəz ticarəti yüksək saldoya malikdir. Azərbaycanda istehsal və emal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının başlıca bazarı Rusiyadır. Azərbaycan kənd təsərrüfatı bazarı digər ölkələrə ən çox 3 əsas məhsul ixrac edir: faraş pomidor (pərniklərdə yetişdirilən pomidor), təzə xiyar (kornişon) və meyvələr (alma, fındıq, xurma, nar, bostan bitkiləri). Ölkədə bu məhsulların üçün geniş rəqabət imkanlarına var və az bir vaxta məhsulların məhsuldarlığını və istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər.

Məhsullardan əlavə Azərbaycanda 3 əsas kənd təsərrüfatı sahəsi ixracda üstünlük təşkil edir: Müqayisəli üstünlükləri yüksək olan meyvə və tərəvəz istehsalı və emalı sənayesi və şərəbçilik sənayesi məhsulları, idxal xammallarına əsaslanan şəkər və şəkər məhsulları, bitki yağları və çay məhsulları, sənaye xammalı təyinatlı tütün, pambıq və gön-dəri məhsulları.

Kənd təsərrüfatının müsbət, mənfi, imkanlarını qeyd etmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, görülən bu işlər özündə müəyyən dərəcədə risk daşıyırlar. Kənd təsərrüfatında mümkün olan risklər aşağıdakılardır:

- ölkədə olan təbii resursların qıtlığı (torpaq və su ehtiyatları) Bu göstərici Azərbaycanda əlverişli olsada dünya ölkələri ilə müqayisədə az olması;
- aqrar siyasətin zamanı ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii resurslardan lazımi istifadə olunması;
- coğrafi diversifikasiyanın ixrac bazarlarında məhdud olması;
- suvarılmanın düzgün aparılmaması, drinaj və melorasiyadan düzgün istifadə edilməməsinə görə səhralaşma probleminin olması;
- daxili bazarda haqsız rəqabət yaranması yəni xarici dövlətlərdən dempinq olunan məhsulların ölkəyə gətirilməsi;

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yollarını, onun problemlərini, həlli yollarını öyrənmək mühüm məsələdir. İnsanların lazimi qida qəbul etməsi, sağlam yaşaması bir başa bu sektordan aslıdır. Qeyd olunduğu kimi ərzaq təhlükəsizliyi ikili mənə daşıyır. Bunlardan biri hər bir ölkənin özü-özünü lazimi qida məhsulları ilə təmin etməsi, digəri isə əldə olunan məhsulların ekoloji təhlükəsizliyi yəni insan orqanizminə mənfi təsir göstərə biləcək qatqılsız (GMO-suz) məhsullardır. Qəbul olunmuş normaya əsasən əgər hər hansısa bir dövlət lazimi qida məhsullarının 80%-dən çoxunu ölkə daxilində istehsal edə bilirsə o ərzaq təhlükəsiz ölkə sayılır.

Əhalini yaşam tərzi, yoxsulluq dərəcəsi, aclıq qismən bu sektorla yoxlanılır. Çünki ərzaq təhlükəli ölkə yəni yaşam üçün özünü lazimi qida məhsulları ilə təmin edə bilməyən ölkə inkişaf etmiş ölkə sayıla bilməz. Digər ölkələrlə müqaisədə Azərbaycan özünü yüz faiz olmasada ərzaq təhlükəsizliyində bu göstəriciyə yaxın olmalıdır. Əsas səbəb isə müharibə şəraitində yaşamağımızdır. Bəs belə bir sual ortaya çıxa bilərki bunları əlaqələndirən nədir. Müharibə başlanarsa ölkə iqtisadi blokadaya alınarsa onda idxal məhsulları ölkəyə daxil ola bilməyəcək və Azərbaycan bütün ehtiyaclarını özü qarşılamağa olacaqdır. Buna görə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin qarşısında duran əsas məqsəd idxal məhsullarını azaltmaq və onları yerli məhsullarla əvəz etməkdir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əsas təklif kənd təsərrüfatıdır. Bu siyasət bir başa kənd təsərrüfatı ilə bağlıdır. Bu sektorun inkişafı üçün bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür ki bunlardan da ən əsasları aşağıdakılardır:

- suvarma sisteminin təkmilləşməsi və ona çıxışın asanlaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı işçilərini müasir texnika ilə təmin etmək;
- bu sektorda məşğul olan işçilərə lazimi materialın əldə olunmasında endirimlər və vergilərin yüngüləşdirilməsi və.s

Bütün bunlar kənd təsərrüfatını stimullaşdırmaq üçün vacib məsələdir. Çünki bu iş özündə böyük risklər daşıyır. İqlim dəyişikliyi, həşəratların hücumları,

kifayət qədər işçilərin və texnikanın olmaması məhsulların tələf olmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də çox insan bu işə risk etməyib pul qazanmaq məqsədi ilə şəhərlərə axın edirlər. Buda özlüyündə urbanizatsiya problemlərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Daha bir təklif ət məhsullarının sayını artırmaq əvəzində əkinçiliyi inkişaf etdirməkdir. Ərzaq təhlükəsizliyinə təsir edən amillərdən biridə maldarlığı misal göstərmək olar. Tədqiqatçılar məhsulun kiloqramı, kalori və qramın qramı üçün neçə litr su sərf etdiyini hesablamışlar. Mal əti istehsalı ən çox su sərf olduğu ortaya çıxdı. Bir kiloqram əti yetişdirmək üçün 15 min litr su lazımdır. Bir kiloqram donuz əti istehsalı üçün 6 min litr su, toyuq əti - 4,3 min litrə ehtiyacınız var. Bu fərq heyvan yemi ilə müəyyən edilir: inək bir kiloqram ət (donuz və toyuq ilə müqayisədə) yemək üçün daha çox yemə ehtiyacı var. Və artan yem üçün (silos, saman, yem) tez-tez suvarma tələb edir. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olarki əkinçilik daha az məsrəfli və sərfəli sahədir.

İSTIFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR

Azərbaycan dilində

1. Abbasov İsmət Dursun oğlu Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Bakı 2013 (589 s).
2. Abbasov İsmət Dursun oğlu. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı 2011 (456 s).
3. Akif Vəliyev: Torpaq istehsal vasitəsi kimi. Bakı-2011 (440 səh)
4. Allahverdiyev Elxan, Suvarma əkinçiliyi, Bakı-2015, (224)
5. Azər Qurbanzadə. Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri. Bakı - 2017. (547 s).
6. Cahan Məmmədov: Kənd təsərrüfatında texniki xidmət bazarının formalaşdırılması. Bakı- 2008 (675 səh).
7. Əhmədov Ə.I. Tamlı malların əmtəəşünaslığı. Bakı-2005. (300 səh).
8. Əhmədov Ə.I. Dadlı və ləzzətli xörəklərin sirri. Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi-2005.
9. Əhmədov Ə.I., Əzimov Ə.M., Musayev N.X. Yeyinti yağları, süd və süd məhsullarının ekspertizası. Dərslik, Bakı. «Çaşıoğlu», 2002, (364 səh).
10. Əhmədov Ə.I., Musayev N.X. Ərzaq mallarının ekspertizası. I hissə. Bitki mənşəli ərzaq mallarının ekspertizası. Dərslik, Bakı, Çaşıoğlu.2005, (568 səh).
11. Əhmədov Ə.I. Ərzaq malları əmtəəşünaslığı. Bakı-2005, (324 səh).
12. Əlisa Zeynallı: Azərbaycan kənd təsərrüfatı coğrafiyasının müasir problemləri. Bakı-2013 (560 səh).
13. Hasil Fətəliyev: Bitkiçilik məhsullarının saxlanması v emalı texnologiyası. Bakı-2010, (147 səh)
14. İsrailov H.A. Qloballaşma şəraitində istehlak kooperasiyasının inkişaf perspektivləri. Bakı 2010. (678 s).
15. K.Məmmədov, R.Süleymanov: Kənd təsərrüfatı maşınlarının tədqiqi və sınaqdan keçirilməsi üsulları. Bakı-2009 (356 səh).
16. Mayıl Zeynalov. Heyvandarlıqda müasir yemləmə. Bakı-2005 (225 səh).
17. Mehtiyev A., Azərbaycanda Ət Və Ət Məhsulları İstehsalı Sektoru: Problemlər Və Perspektivlər, Bakı-2017 (37 səh).
18. Musayev N.X., Əhmədov Ə.I., Xəlilov A.H. Ərzaq mallarının ekspertizası. II hissə. Heyvanat mənşəli ərzaq mallarının ekspertizası. Dərslik, Bakı, Çaşıoğlu.2005, (448 səh).
19. Musayev N.X. Ərzaq malları əmtəəşünaslığının nəzəri əsasları Elmi redaktoru prof.Əhmədov Ə.I.). Dərslik, Bakı, Çaşıoğlu,2005, (368 səh).
20. N.X.Musayev: Ərzaq malları. Əmtəəşünaslığın nəzəri əsasları. Bakı-2005 (430 səh).
21. Nusrəddin Məmmədov. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi. Bakı 2005.
22. Püstə Oruc qızı Fərhadı: Meyvə-tərəvəz yarımkompleksində inteqrasiya əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi. Bakı 2013 (780 səh).
23. S.P.Həsənov: Şəkər Çuğunduru Və Şəkər İstehsalı, Bakı-2010 (75 səh)

24. Seyidəliyev N.Y. Toxumşunastlıq, Bakı-2015, (312 səh).
25. Zahid Məmmədov: Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı. Bakı-2010 (781 səh)

Xarici dildə

26. Ущачев Н.Г. Стратегия продовольственной безопасности России. Пищевая промышленность , 2012, JNT » 2-3 [64]

İnternet resursları

1. <https://rezonanss.com/axiv1%C9%99r/10050>
2. <http://veganstvo.info/875-skolko-nuzhno-vody-chtoby-poluchit-kilogramm-myasa.html>
3. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/4/f_4467.htm
4. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/12>
5. <https://studentbank.ru/view.php?id=41947>
5. https://works.doklad.ru/view/O6ejq1_8dEg.html
7. <http://danvik.ru/press/articles/gmo-v-pishchevoy-promyshlennosti-3-prichiny-za-3-prichiny-protiv/>
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_%C3%A7ay%C3%A7%C4%B11%C4%B1q
9. <https://www.gnest.org/>
10. https://ru.wikipedia.org/wiki/Windows_Presentation_Foundation
11. http://unazerbaijan.org/az/un_agencies/umumdunya
12. <https://rezonanss.com/axiv1%C9%99r/10050>
13. <https://az.wikibooks.org/wiki/T%C3%BCt%C3%BCn%C3%A7%C3%BC1%C3%BCk>
14. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/4/f_4467.htm
15. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/12>
16. <http://emdk.gov.az/index.php/az/>
17. https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf
18. <http://www.iqtisadiislahat.org>
19. https://azertag.az/xeber/Kend_teserrufatinda_kooperasiyanin_inkisafi_aqrar_islahatlarin_muasir_merhelesinde_prioritet_vezifedir
20. <http://www.fao.org/home/ru/>
21. <http://www.qebele-ih.gov.az/page/56.html>
22. https://azertag.az/xeber/Arichi_Hikmet_Aliyev_Arichiligin_inkisafi_uchun_da_mazliq_seleksiya_isi_aparmaq_vacibdir-1208348
23. <https://www.meliorator.az/?s=30>
24. https://azertag.az/xeber/Azərbaycanda_baramachiliq_ve_ipekchiliyin_inkisaf_perspektivleri-1117944
25. uk.wikipedia.org/wiki/global.
26. <https://www.ifad.org/en/>
27. http://unec.edu.az/application/uploads/2016/03/oruclu_shemsi.pdf

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1: 2017-ci ildə Azərbaycanın icmal ərzaq balansı, bitkiçilik məhsulları üzrə, ton.....	10
Cədvəl 2: Milli qida təhlükəsizliyi orqanları EFSA koordinatorları şəbəkəsi.....	25
Cədvəl 3:Qida məhsullarının tərkibində mikrotoksinlərin yol verilə bilən səviyyədə miqdarı.....	36
Cədvəl 4: Torpaqların nisbi dəyərlik əmsalı (TNDƏ) və sahəsi.....	40
Cədvəl 5: Mədəni bitkilərin suya olan tələbatlarına görə qruplaşdırılması.....	41
Cədvəl 6: Bütün növ mal-qara və quş ətinin ehtiyatları və istifadələri, ət məhsulları daxil edilməklə.....	45
Cədvəl 7: Ərzaq məhsulları ilə özünü təminatmə səviyyəsi (2015-ci il).....	47
Cədvəl 8: Şəkər çuğunduru və şəkərli qənnadı məmulatların ehtiyatı və istifadəsi.....	52
Cədvəl 9: 2010-2015-ci illərdə ərzaq məhsulları ixracı və kənd təsərrüfatı (min ABŞ dolları).....	59